

Մ Ի Ո Ն

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՑԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐՈՒՍԱԴԷՄԻ ՀԱՅ ՊԱՑՐԻԱԼԲՈՒԹԵԱՆ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ԺԲ. ՏԱՐԻ 1938

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱԴԷՄ

պարզումն է մեծ զգացումի մը կամ մտածումի մը, որ կը սկսի իբրև փթթում մով մը, և կը շարունակուի զգացումի յառաջատուական շարժումի մը մէջ մինչեւ որ կշռաւորուած խօսքի, երզի եւ խորհրդական շարժուածքներու ներդաշնակութեան մէջէն, կարծես հետզհետէ հասունցած, դուրս կուգայ իմաստը, հոգիին վրայ յաւէտ բարոյացուցիչ ներգործութեամբ մը :

Գիշ մը մտամոկոփ ուշադրութիւն բուսական է արդարեւ՝ ըմբռնելու համար թէ ժամերգութեանց իւրաքանչիւրին մէջ ինչպէս, մեղմիկ բայց յստակ զծագում մով մը, զիշերային, առաւօտեան, արեւագալի, միջօրէի, երեկոյեան պահերուն ճամբէն, այսինքն կեանքին հետ քայլ առ քայլ ընթացքով մը, հետզհետէ կը բացուի՝ կը քակուի Աստուծոյ եւ մարդուն, այսինքն նոյն այդ կեանքը պարզուողին եւ ստացողին միջեւ առնչութեանց խորհուրդը, անխորձ՝ խաղաղ՝ աշխատալից և ներոյժ հոգիի մը հանգրուանէ հանգրուան անցքը ցուցնելով հաւատքով եւ յոյսով լուսաւորուած դժուար բայց հաճոյական այն շաւիղին մէջէն, որ քրիստոնէական սիրոյ կեանքն է ինքնին, ըմբռնելու համար թէ Ս. Պատարազի ծէսին մէջ ինչ զմայելի կարգաւորութեամբ կը ներկայացուի Աստուծոյ առ մարդն էլքին եւ մարդուն առ Աստուած ելքին փրկագործական զաղափարը. աստուածային յայտնութեան, մարդեղութեան, աւետարանական եւ վարդապետական ուսուցման, սրբագործութեան եւ հաղորդութեան խորհրդական պատկերներու եւ եղելութեանց անընդմիջական շարքի մը մէջ :

Միևնոյնն է որ երևան կուգայ, ներելի պիտի ըլլար ըսել՝ աւելի որոշակի կերպով, Մկրտութեան, Պսակի, Զեռնագրութեան եւ միւս խորհուրդներուն կատարման միջոցին, ուր ամէն աղթք, ամէն օրհներգ, մաղթանք, ընթերցուած և արարողութիւն, իրենց սարօքը, իրենց անառարկելի տեղն ու իմաստն ունին, զերագանց պատշաճեցումով շաւղահիւսուած, ինչպէս խոր ըմբռնումով և նրբագգած ճաշակով յղացուած շէնք մը, ուր մէն մի մասն է այնքան յարմարագիր եւ վայելուչ, որ փոքրիկ փոփոխութիւն մը պիտի եղծէր խանգարէր ընդհանուր կարգն ու զեղեցկութիւնը, անիմանալի դարձնելով անոր ծնունդ տուող ոգին :

Մկրտութեան, Պսակի, Զեռնագրութեան եայլն ծէսերուն, աղթքներուն եւ ընթերցուածներուն մէջ, արդարեւ, ըստ իրենց կարգին, այնքան բնականոն խորհրդաւորութեամբ կը զգացուի մարդուն վրայ իր մարմնական գոյութեան մէջ կայացած հոգեւոր սրբացման, երկու սիրտերուն օրհնուած միացմամբ կազմուած ընտանեկան երկանկութեան և հոգեւոր կոչումի նուիրագործութեամբ փառաւորուած աստուածային ծառայութեան խորհուրդը, որ անկարելի պիտի ըլլար տարր մը կամ տառ մը պակսեցնել անոնց մէջէն կամ միւսէն, առանց տկարացնելու զանոնք ոգեւորող բարձր ներշնչումին ոյժը :

Կը յիշեմ Մկրտական աղանդին պատկանող հայ քարոզիչ մը, որ Հայ Եկեղեցւոյ Մկրտութեան խորհուրդը քննադատելու համար փորձած ըլլալով զրքոյկի մը մէջ նախ վերլուծել Մաշտոցին այդ մասին պատկանող աղթքներն ու արարողութիւնները, իր եզրակացութեան մէջ՝ իր ձեռքովը թակարդն ինկած որսի մը երեւոյթն էր առած. վասնզի չկարենալով ընդգիմարանել անոնց իմաստի վերելութեան և ճշմարտութեան, կը վերլացնէր իր խորհրդածութիւններն՝ ըսելով. «Թէև, ինչպէս կը տեսնէք, արդարև սքանչելի են այդ բոլորը, բայց գործնականին մէջ ընսւ արժէք չունին անոնք, վասնզի այդ խօսքերն ու ծէսերը, գի-

րենք կատարողներուն կամ արտասանողներուն շրթանց վրայ և ձեռքերուն մէջ և վայելողներուն աչքին առջև մեռեալ տառեր են այսօր: Կը մէջբերեմ այս տողերը, ոչ առանց շիկնելու անշուշտ, մեր հակառակորդին միջոցաւ նոյն իսկ ըսելու համար թէ բարեկարգութեան կարիքը ո՛չ թէ Խորհուրդներուն և անոնց կատարումին, այլ անոնց կատարիչներուն և ընկալուչներուն մէջ պէտք է փոխ-տուել: — Կարգացէ՛ք քահանայի ձեռնադրութեան ինչպէս եւ վարդապետա-կան գաւազանի օրհնութեան հրաշալիօրէն հոգեշունչ աղօթքները, վերծանեցէ՛ք Պսակի խորհուրդին ընթերցուածները, օրհնութիւնները, և երկիւղած ուշադրու-թեամբ դիտեցէ՛ք արարողութեանց սրտառուչ գնացքը, նոյնպէս Մկրտութեան եւ միւս Խորհուրդներունը, եւ, եթէ կը պահէք ձեր հաւատքին լրմտութիւնը, պիտի չգտնէք անոնց մէջ փոփոխութեան պէտք զգացնող բառ մը, կէտ մը, ա՛յնքան զգացուած և հասկցուած կշռադատութեամբ և ներշնչումով յօրինուած են անոնք «գծարան հոգւոյն» ըմպած մեծ հողիներէ: Ըմբռնելու համար թէ այս այսպէս է, պէտք է մօտենալ անոնց ոչ թէ արեւելեան բարքով, որ, դժբախտաբար, արտաքին և տարամէտ ազդեցութեանց տակ, շատ տեղ և հետզհետէ չէ կրցած պահել կրօնական իրաց և եկեղեցական ծէսերու հանդէպ հին դարերուն մէջ սեր-տիւ պարտադրուած լրելութիւնը, այլ արեւմտեան ոգւով, որ ժողովուրդին կրթու-թեան և հասարակական դաստիարակութեան տարրերէն մին դարձուցած է կար-ծեա կրօնական պատկառանքի շուքն ու շնորհքը: Ատոր համար է որ երբ ներ-կայ կը գտնուիք Լատին կամ Անկլիքան պաշտամունքի կամ խորհրդակառու-րութեան մը, աղօթասացներու և աղօթաւորներու հանդարտ, ինքնամփոփ, լուրջ արտայայտութիւնները և արարողութեանց անաղմուկ և կանոնաւոր ըն-թացքը, թէ՛ իսկ չուսնեան արեւելեան ծէսին մեծավայելուչ վեհութիւնը, միտ-քը փոփոխութեանց կամ բարեկարգակամ կամութիւններու չեն տանիք բնաւ. ա՛յնքան անթերի և տպաւորիչ կ'երևին անոնք իրենց ամբողջութեանը մէջ:

Ընդունինք. բարեկարգութեան տենչը պատրանք մըն է յաճախ, որմէ ամենէն առաջ կ'ազդուին «ի հաւատոյս» վարկպարագի զգացողութիւնները: Եկեղեցւոյ Խորհուրդներու բանական և արարողական կազմին ներքի չէ մօտե-նալ բնաւ այդ ոգւով. անոնք սիւներն են մեր հաւատքին շէնքին. անոնց վրայ կամարաւորուած սրբարաններուն մէջ այժմեան հաւատացեալն եւս պէտք է ա՛յնպէս ելեմուտ ընէ եւ սողորուի հոգեւորական նոյն այն ներգործութեամբ, որքան անոնք — մեր պատուական նախնիք — որոնցմէ մեզի փոխանցուած է մեր կրօնական կեանքին ժառանգութիւնը:

Խորհուրդներուն վերաբերմամբ թելադրուած բարեկարգակամ նկատու-թեանց մասին ա՛յս է մեր տեսութիւնը: Համամիտ ենք, սակայն, «Սրբա-զան արարողութիւնք» անուան տակ մատնանշուածներուն առթիւ ըսուածնե-րուն: Ատոնք են Մշտոցին մէջ դեռ պահուած կարգ մը արարողութիւնները, որոնցմէ Զեկուցումը կը յիշէ ծանր հիւանդաց, դժուարածին կնոջ, այսահար-ներու և լուսնոտներու, պատանիի մագբրու առաջին սափրումի համար սահմա-նուած կանոնները: — Ինչպէս նոյն հատուածին մէջ կը յիշուի, բացի ատոնցմէ դեռ կան այդ կարգի ուրիշներ ևս, ինչպէս, ջրնոր օրհնելու, արմտիք օրհնելու, երաշտի, հնձանի, շեղլ և կալ օրհնելու, նորակերտ տուն և բնակավայր օրհնե-լու, նորածին մանկան ջուր օրհնելու, մեռելոց ջուր օրհնելու, նորակերտ նաւ

օրհնելու կանոններ, որոնցմէ ոմանք բոլորովին դադրած են արդէն գործադրուելէ եւ չկան այժմեան Մաշտոցներուն մէջ, այլք, կան ինչպէս ձեռագիր հին նոյնպէս եւ մասնաւոր տպագրութեամբ (զոր օրինակ ի Կալկաթա) հրատարակուածներուն մէջ, և ուրեք ուրեք միայն կը գործադրուէին: Իսկ մեր ներկայ (իշ)միածին, Երուսաղէմ, Կ. Պոլիս տպագրուած) Մաշտոցներուն մէջ դեռ պահուած այդ կարգի կանոններէն շատեր ևս, ինքնին և պարզայայտ բերմամբ, անգործադրելի դարձած են արդէն: Այնպէս որ, եթէ բառը շատ չէ՝ Բարեկարգութիւնը եղած կատարուած է անո անոնց նկատմամբ. իսկ փնտրողներուն մասին եւս տակաւին կարելի է կարգադրութիւն մը տնօրինել, ձեռագիր Մաշտոցներու բաղդատական ուսուցմասիրութենէ մը վերջ:

Երկրորդական, եւ իրենցմէ շատերը հանգամանքներու դասաւորմամբ ծնունդ առած արարողութիւններ են ասոնք, եւ իրենց մասին չարժեք մանրանկատ խտտապահանջութիւն:

Կ'ուզենք դիտել միայն թէ «հեթանոսական սովորութեանց դրոշմը, որոնցմով Զեկուցումը անցողաբար կը խարանէ զանոնք, ճիշտ բացատրութիւն մը չէ բնաւ, և արդար ալ չէր որ Եկեղեցական Մարմին մը այդպիսի որակումով յատկանշէր քրիստոնէական բարեպաշտութեան մէջ մինչև երէկ և մասամբ նաև ցայսօր երկցած այդ անմեղ գործողութիւնները: — Զեկուցումին յառաջ բերածներուն և անոնց վրայ մեր ևս աւելցուցածներուն մէջ դոնէ, ոչինչ կայ արդարեւ որ հմայութեան կամ մոգութեան վերաբերեալ արարմունքներու նըշմարը ցուցնէ իր վրայ: Ասոնցմէ դուրս, թերևս կան ուրիշ քանի մը բարեպաշտական գործողութիւններ — ինչպէս մասունքով խաչանդիստ, նարոտ կապել, ևայլն (և դեռ ուրիշ շատեր՝ Լատինաց և Յունաց մէջ մասնաւանդ) որոնք այդպիսի նշմարներու պատրանքը կուտան ստուգիւ. բայց արժան է դիտեալ թէ աստոնք ամէնքը քրիստոնէութեան մէջ կը կատարուին *symbolique* իմաստով և ոչ թէ հոգեկան ուժականութեան արժէքով, ինչպէս կ'ըլլար հեթանոսութեան մէջ: Զեկուցումին և մեր նշանակածները այնպիսի գործողութիւններ են, որոնք կը բացատրուին կամ՝ կրօնական զգացմամբ, կամ՝ հանգամանքներու և պարագայից նկատաւմամբ, և կամ Ս. Գրոց հետեւողութեամբ: Այսպէս, հիւանդներու (լուսնոտ կամ այսահար) վրայ կատարուած աղօթքը հասկնալու համար պէտք չկար մինչեւ հեթանոսական թլացքներու կամ բժժանքներու խաւերը խառնելու, երբ Աւետարանով և Նոր Կտակարանով կարելի էր մեկնել զայն: Եւ յետոյ, ի՞նչով կը նուագէր քրիստոնէական զգացման սրբութիւնը, եթէ երկունքի տառապանքին մէջ զալարուող կին մը — որուն Յիսուս իսկ կ'ախնարկէ իր վերջին կտակին մէջ — լսէր կրօնքի խորհրդաւորութիւններէն եկած սատեակ կազդուրիչ ձայն մը. «Շնորհեա՛ւ և ծննդալանիս այսմիկ հանդարտութեամբ և առանց փնտու հասանել ի ինչութիւն, և ամենայն տանց հաւատացելոց ա՜ճիլ և բազմանալ ի փառս տէրութեան քո՛ւ: Այս բառերուն ո՞ր մէկէն դուրս կուգայ դիցակրօն բարբի հոտ: Շնորոգ սափրում՝ ծէսն անգամ, որ ուխտաւորական դիտումի մը վերջամիացութիւնը միայն կրնայ ըլլալ մեր մէջ, կրնայ արդարացուիլ նոյն ինքն Առաքեալէն գործադրուած բարեպաշտական սովորութիւններով: Արմտիք, շեղվ, կալ, նաւ, տուն ևայլն օրհնելու ծէսերը, կենցաղական և աւտոնին բարեպաշտութեան այդ անմեղ և նոյն իսկ անոյշ սովորոյթ-

որպէսզի Ս. Տեղեաց ուխտաւորութեան միութարութենէ զրկուողները իրենց տեղւոյն վրայ վայելեն զայն՝ այդ պաշտամունքներուն կատարումով: Կը մղուիմ այդպէս մտածելու համար, մասնաւորապէս Սեբաստիոյ Ս. Նշան վանուց ձեռագիրներուն մէջ տեսած ըլլալով Երուսաղէմական այդ ճաշոցին պատճէնը, արարողութեանց և ընթերցուածներուն մասին տեղական պատշաճեցումի ցուցմունքներով: Արդ, կրնայ խորհուիլ որ Երուսաղէմականը այսպէս, և ուրիշ ազգային սրբավայրերու, Ս. Էլմիածնի, Տարօնոյ Ս. Կարապետի, Վարդայ և ուրիշ հին ուխտաւորական վանքերու տեղական պաշտամունքներու յատկացում մասնաւոր ճաշոցները ևս հետզհետէ տարածուելով Ազդին մէջ, իրենց ազդեցութիւնը ունեցած ըլլան ընդհանուր ճաշոցի ստուարացման վրայ: — Ամէն պարագայի մէջ, սա՛ ստոյգ է թէ ընթերցուածները երբեմն չափազանցեալ աստիճանի կը հասնին. զոր օրինակ, Տապանակի, Գաւթի, Մարգարէից կայն աստիճանի, կը կարդացուին Ս. Գրոց բոլոր այն հատուածները, որոնց մէջ յիշատակուած են անոնք. երբեմն կը դրուին նոյն իսկ պարականոն գրուածքներ (Մահ Մարգարէից կայն, զոր օր.), որոնք աստուածանշական արժէք չեն ներկայացնիր անշուշտ: Կարելի է և ներելի՝ այս խճողումներէն ազատել ճաշոցը, և աւելի տանելի դրութեան մը մէջ դնել զայն:

Ձեկուցումը այս ընթերցուածներուն կարգին մէջ կը դնէ նաև դասական Ս. Հայրերու աղօթքները և ճառերը, որոնք կը կարդացուին Ս. Մանգեան ջրօրհնէքի առաւօտուն, Աւագ Հինգշաբթի, Հոգեգալստեան, Նրեւման Խաչի, Վարդապետին կայն օրերուն, և յայտնապէս համաժողով կը թուի անոնց ամբողջական զեղչումին: Ըստ մեզ, ակնադրուած այդ ընթերցուածները, որոնք Ս. Բարսղի (կամ Մանգալունոյ), Ոսկերեանի, Ս. Կիւրղի, Լամբրոնացոյն, Երզնկացոյն եւ Եղիշէի(?) կը վերագրուին, հոգեից գրուածքներ են իրապէս: Եթէ, իրեւքարոյ կամ խրատական գրուածքները, աշխարհաբարի վերածուին և կարդացուին, ինչպէս սովորութիւն էր երբեմն Արմաշ և այժմ աստ Երուսաղէմ, ի փորձոյ վստահ ենք թէ ժողովուրդը մեծ հաճութեամբ պիտի ունկնդրէ զանոնք:

Ուրախ ենք որ Գեը. Հոգ. Խորհուրդը, որոշած է որ ինչպէս Ժամակարգութեան, Տօներու, Խորհուրդներու և Սրբազան արարողութեանց նոյնպէս և ընթերցուածներու կայն կրճատման այս հարցին, այսինքն Ատենի Ժամագրքի, Տօնացոյցի, Մաշտոցի և ճաշոցի վերախմբագրման խնդրոյն վերաբերմամբ որ և է քայլ չառնուի, մինչև որ նախապէս մասնագիտական ուսումնասիրութեան մը չենթարկուին անոնք, իրենց ծագման և զարգացման պատմական պարագաները ճշտելու և պարզելու համար թէ Եկեղեցւոյ պաշտամունքը իր բոլոր մասերով ինչպիսի Ժամանակներու մէջ և որպիսի աշխարհայեացքներու ծնունդ եղած է, որպէսզի կրճատումները (եթէ անհրաժեշտ են) «հիմնաւոր լինին և սխալներից ազատ»:

Ողջմտութեան և եկեղեցական արդարամտութեան բացարձակապէս համաձայն է այս որոշումը. անհրաժեշտ է միայն որ մասնագէտներու այդ Մարմինը կազմուի այնպիսի անձերէ, որոնք, առանց բարեկարգական սովետութիւններէ տարուելու, ամէն բանէ աւելի Աւետարանի Հաւատքին, ժողովուրդին քրիստոնէական կեանքին, և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ողջոյն մտածումն ընեն սկզբունք և կանոն իրենց աշխատութեանց:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ (ՄԵԾ ՊԱՀՈՑ ԱՌՅԻՆ)

Մ Ե Ղ Ք Ը

«Մի՛ ալտուհենեկ թագաւորեցան մեզ ի մանկանացու մարմինս ձեռք, ծառայել ցամախութեանց նորա» (ՀՈՌԱՎԱՐ. Զ. 12):

Կ'ապրինք ժամանակի մը մէջ, ուր մարդիկ ամենէն քիչ խորհրդածութեան առարկայ կ'ընեն մեղքը: Մարդիկ այսօր աւելի մտադրաւուած են իրենց առօրեայ հոգերով և ֆիզիքական մարմինին առողջական վիճակով քան իրենց հոգիին կացութեամբը: Եթէ կարելի ըլլաւ որ պահ մը վեր առնել այն թանձր վարագործը որ կը ծածկէ մենէ մեր հոգիներու իսկական վիճակը, մեր առջեւ պիտի պարզուէր ողբալի աւերակ մը. — զո՛րքը այն քանդիչ ոյժին՝ զոր սողորմաբար և յաճախ առանց անգրագաւանալու իմաստին՝ կը կոչենք Մեղք:

Արդ ի՞նչ է մեղքը. ի՞նչ է այն քանդիչ զօրութիւնը՝ որ ոչ միայն անհատներու, այլ նաեւ ազգերու և ժողովուրդներու բարոյական և կրօնական կեանքին հիմքերը կը պղծէ: Ի՞նչ է այս թունաւոր տարրը որ վարակելով այս դրախտային երկրագունդի ընկերային մթնոլորտը, վերածած է զայն դժոխավայրի մը, ուր դժուարաւ կը չնչն մարդիկ և հազիւ կը քաշուտեն իրենց ֆիզիքական գոյութիւնը: — Հարցեր են ասոնք, որոնց առջև կարծէ պահ մը կանգ առնել և խորհրդածուիլ:

Առ հասարակ մարդոց բարոյական եւ կրօնական կեանքը հիմնուած է մեղքի մասին իրենց ունեցած ըմբռնումին վրայ: Մեր այս կամ այն կերպ ապրելը, այս կամ այն կերպ գործելը, այսինչ գործը ընելը կամ այսինչ արարքէն խոստափելը, կախուած ունին մեղքի մասին մեր ունեցած գաղափարէն: Ամէն նոր հերթականութիւն կամ նոր պաշտօնի իր արմատները ունի մեղքի մասին թիւր ըմբռնումի մէջ: Կենցաղավարութեան ամէն նոր կերպ կամ դրութիւն կը ծագի մեղքի նկատմամբ մարդոց ըմբռնումի փոփոխութենէն: Ուրեմն մեղքի ըմբռնումը այն հիմքն է որուն վրայ կը բարձրանայ

մարդկային կրօնական և բարոյական կեանքի շէնքը: Եթէ հիմքը ծուռ է՝ շէնքը ծուռ պիտի բարձրանայ. և յայտնի է ծուռ բարձրացող շէնքին վախճանը: Եթէ հիմքը շիտակ է՝ շէնքը շիտակ պիտի բարձրանայ և յատկացուի այն նպատակին որուն համար կը կերտուի:

Մեղքի մասին երբ կը խորհրդածենք, առաջին երևոյթը որ մեր առջև կը պարզուի՝ անոր ընդհանրականութիւնն է: Այնքան համատարած և ընդհանուր չարիք մըն է մեղքը, որ առաջին վայրկեանէն կը տառաքունէ մտածել թէ անիկա անհրաժեշտութիւն մըն է եթէ ոչ համայն տիեզերքի՝ գէթ մարդկութեան համար. թէ՛ անիկա մէկ անբաժան տարրը կամ յատկութիւնն է մարդկային բնութեան:

Երբ անդրադառնանք մեր ներքին մարդուն վրայ, այնտեղ կը տեսնենք չար հակույնքներ և յոռի ընազգներ, որոնք մեր կամքէն բոլորովին անկախաբար տիրացած են մարդը մեր էութեան, և կը մղեն զմեզ այնպիսի խորհուրդներու և գործքերու՝ որոնց նկատմամբ զարգանք միայն կը զգանք մեր զգաստ պահերուն: Որով մարդը ինքն իր մէջ երկուքի բաժնուած է և յոռի հակույնք իր մէջ աւելի տիրական է կարծես որ արդիւր կ'ըլլայ մարդուն ազնուագոյն ձգտումին, վերելակելու կեանքի բարձրագոյն մակարդակներուն վրայ: Փորձառաբար զգացուած այս իրողութիւնն է որ ազդակելի կուտայ Պողոս Առաքեալին. «Ձի ոչ եթէ զոր կամիմ զբարին՝ առնեմ, այլ զոր ոչ կամիմ՝ զչարս՝ զայն գործեմ» (ՀԸՌՈՎ. Է. 19):

Ուրեմն ստոյգ է որ մարդը մարդկային ցեղը ինչպէս է մեղքի մէջ: Այս անկումը Ս. Գրոց մէջ ներկայացուած է Ադամի և Եւայի մեղանշնելուն և դրախտէն վտարուելու պատմութեամբ:

Պիտի չմտնեմ վարդապետական հարցերու բաւարդներուն մէջ. ինչ որ ալ ըլլայ սկզբնական մեղքի վարդապետութեան տառաքունութիւնը, մէջտեղ կայ շօշափելի, ամէն նուն փորձառութեան տակ ինկող իրականութիւնը՝ թէ բոլոր մարդիկ ունէն ձեռքը կը դնեն ուր «ինկածութեան» վիճակի մը մէջ: Բոլոր մարդիկ հոգեպէս հիւանդ են և կը կարօտին բժշկելի մը: Ո՛չ միայն լոյսի պէտք

ուհին իրենց ինկած վիճակէն վեր բարձրանալու՝ այլ նաև ոյժի. մարդիկ ներքնապէս կաշկանդուած են ուժգին և անողոք կապանքով մը: Եւ այս հոգեվիճակը կրթութեան կամ զարգացմամբ չզարմանուիր, այլ կը պահանջուի հիմնական և ամբողջական փոփոխութիւն մը՝ զոր Աւետարանը կը կոչէ «վերստին ծնանիլ»:

Ի՞նչ է մեղքը սակայն իր իսկութեան մէջ, Աւելի լաւ պիտի հասկնանք մեղքին բնոյթը եթէ դիտենք զայն իր զանազան երեւոյթներէն. վասնզի մեղքը այնպիսի ընդարձակ չարիք մըն է, որուն մասին չենք կրնար ըստ բաւականի գաղափար մը կազմել զայն մէկ կողմէն միայն դիտելով, ըստ այսմ տարբեր բան կ'երեւի մեղքի մեղքը երբ նկատի առնենք զայն յարաբերաբար մարդուն, և տարբեր՝ յարաբերաբար Աստուծոյ. տարբեր եղբակացութեան կը յանգինք իբր անոր վրայ նայինք իբրև բարարքի վերայ, տարբեր՝ երբ նկատի առնենք զայն իբրև ներքին ոյժ մը, որ յառաջ կը բերէ անհարկուած արարքները:

Մեղքը ա՛յն է հոգիին համար՝ ինչ որ է հիւանդութիւնը մարմինին համար: Հիւանդութեանց յառաջ բերած ազդեցութիւնը ֆիզիքականին վրայ ամենէն լաւ կը լուսաբանէ մեղքին ներգործութիւնը հոգիէն ներս:

Արդ ի՞նչ է հիւանդութիւնը: — Մարմինին անբնական մէկ վիճակը: Հիւանդութիւնը գիտականօրէն բացատրուած է իբրև Վարմինին այն վիճակը ուր գործարաններու բնական պաշտօնավարութիւնը խանգարուած է: Պարագան նոյն է մեղքին համար. մեղքն ալ ուրիշ բան չէ բաց եթէ մարդուն հոգեկան կեանքին խանգարուած մէկ վիճակը: Մեղքը երևոյթն ալ կրնանք սահմանել իբրև հոգեկան գործարանաւորութեան կամ սարուածքին անբնական գործունէութիւնը:

Հիւանդութիւնը անհրաժեշտօրէն կ'ենթադրէ ֆիզիքական կեանքի գոյութիւնը. ուր որ չկայ կեանք՝ չկայ հիւանդութիւն, վասնզի հիւանդութիւնը կեանքի՝ մէկ վիճակն է, աստուար, անտրուալ վիճակը:

Մեղքն ալ իր կարգին կ'ենթադրէ հոգեկան կեանքի գոյութիւնը. վասնզի մեղքն ալ ուրիշ բան չէ բաց եթէ հոգիի մէկ գործուն

նէութիւնը. մեղքը կրնայ յառաջ գալ միայն հոգեկան կեանքով օժտուած էակներուն մօտ: Կենդանիները չեն մեղանչեր՝ վասնզի զուրկ են հոգիէ և հոգեկան կեանքէ:

Հիւանդութիւնները առհասարակ երկու տեսակ ազդեցութիւն կ'ընեն մարմնի վրայ. կա՛մ կ'ապականեն զայն և կա՛մ անցարժուքեան եւ անգործութեան կը դատապարտեն:

Կան հիւանդութիւններ, օրինակ՝ բորոտութիւնը, գոսուութիւնը և այլ ինչ ինչ մորթային հիւանդութիւններ, որոնք կ'ապականեն, կ'աղտոտեն մարմինը. իսկ կան ուրիշ հիւանդութիւններ, օրինակ՝ հաշմանդամութիւնը, խեղութիւնը, քերմը, և այլն, որոնք ամբողջ մարմինը կամ անոր որոշ մէկ մասը անշարժութեան և անգործութեան կը դատապարտեն:

Մեղքն ալ մեր հոգիին վրայ համապատասխան ազդեցութիւններ կ'ընէ, կա՛մ կ'ապականէ, կրօնական բացատրութեամբ՝ կը պղծէ զայն և կա՛մ անգործութեան կը մատնէ հոգին. յաճախ նոյնիսկ կը զրկէ մարդը ինչ ինչ հոգեկան կարողութիւններէ:

Ո՛չ մէկ հիւանդութիւն այնչափ լաւ կը լուսաբանէ մեղքի ապականաբար ազդեցութիւնը մեր հոգիին վրայ՝ որչափ բորոտութեան յառաջ բերած արդիւնքը մարմինին վրայ:

Բորոտութիւնը մորթային հիւանդութիւն մըն է, որ յառաջ կուգայ անմաքուածեան և որ իր կարգին կ'աղտոտէ մարմինը: Ահաւոր հիւանդութիւն մըն է անոր եթէ չբուժուի և իր աւերը յառաջ տանի՝ ի վերջոյ մարմնի մասերը և անդամները կը սկսին փոխի և թափփփի: Այնքան գանելի հիւանդութիւն մըն է որուն տեսքն իսկ պօզանք կ'ազդէ մարդուն, ոչ ոք կ'ուզէ ստեղծել բորոտին, այլ ընդհակառակը խոյս կուտայ անկէ: Հիւանդը շատ աւելի խիստ էին այս հիւանդութեամբ վարակուածներու նկատմամբ: Զանոնք դուրս կը վտարէին ընկերութենէն և բնակութեան վայրերէն: Մահուան պատիժով արգիլուած էր այդպիսիներուն ոտք կոխել պաշտամունքի վայրերէն ներս: Անոնք, հեռու ընկերութենէն, զրկուած իրենց ընտանիքներէն և զԱստուած իր սրբավայրին մէջ պաշտելու մենաշնորհէն, կը հարկադրուէին թափառիլ ամայի և անբնակ վայրերու մէջ, կա՛մ բուժուելու մաքուր օդի բարերար

Մինչդեռ աստուածապաշարը, մեղքի իր խորունկ գիտակցութեան մէջ, կ'աղաղակէ ցաւատանջ. «Բե՛ւ միայն մեղայ, Տէր, և չար առաջի քո՝ արարի . . .»։ Մեղքը, իր խորքին մէջ, այն արարքը կամ խօսքը և կամ մտածումն է՝ որ կը գործուի կամ չը խօսուի և կամ կը խորհուի Աստուծոյ ունէ մէջ ստորագրելիքին դէմ։ Ինչ որ համաձայն չէ աստուածային Արդարութեան, Սրբութեան, Բարութեան, Իմաստութեան և Վեհութեան՝ մեղք է։ — Աստուած կը գործէ տիեզերքին մէջ որոշ օրէնքներով, որոնք ամէնքն ալ կը կրեն իր նկարագրին դրոշմը։ Եւ մենք, իբրեւ մէկ մասնիկը այս տիեզերքին, պարտաւոր ենք գործել համաձայն ի՛ր գործելու եղանակին։ Մենք տիեզերքի մէջ անկախ, ինքնօրէն արարածներ չենք որ կարենայինք մեզի յատուկ օրէնքներ ունենալ և գործել համաձայն անոնց և ապրիլ մեր ուզածին պէս։ Մեղքը իր վերջին եւ արմատական իմաստին մէջ ա՛յս է. — Անհամաձայն կամ հակառակ գործել մը տիեզերքը վարող Էակին գործելու եղանակին — Մեղքը՝ իր այս ըմբռնումին մէջ՝ ըմբոստութիւն մըն է Աստուծոյ դէմ, որ իբրեւ անխուսափելի հետեւանք ունի պատիժը. եւ այս՝ ո՛չ թէ վրէժխնդիր Աստուծոյ մը ցասումով, այլ իրաց բնական ընթացքով. հոգեկան աշխարհի օրէնքներու բնական բերումով։ Ինչպէս բնական աշխարհի մէջ՝ նոյնպէս հոգեկան մարդերու մէջ օրէնքի դէմ գործողը կը պատժուի։

Ս. Գիրքն ալ այսպէս կը սահմանէ մեղքը, իբրեւ անօրէնութիւն, այսինքն օրէնք չունենալ, առանց օրէնքի գործելը. «Ամենապիտ քո զմեզ գործե՛ն եւ եւ զանգորհմութիւն առնե՛ն, եւ իմն իսկ մեղքն անօրհնութիւն է»։ Ով որ մեղք կը գործէ՝ անիկա առանց օրէնքի, օրէնքի դէմ գործած կ'ըլլայ եւ ինքը մեղքը ուրիշ բան չէ բայց եթէ օրէնք չունենալ մը։

Մեղանշնելու ձգտումը մտած է նոյն իսկ մեր հոգիին միջնաբերդէն ներս. և ամբողջ կ'ապրի հաստատուած ըլլալով անգ՝ մարդկային բնութեան բոլոր գործոն ոյժերը և տարրերը իր տիրապետութեան ներքեւ առած է և ուզածին պէս կը վարէ զանոնք, հակառակ եղած ընդդիմութեան։ Եւ այսպէս մեր մարմինը կ'ըլլայ «մեղաց մարմին», Առաքեալի բացատրութեամբ։ Մար-

մինը այն գործիքն է, որուն միջոցաւ մեղքը կը տիրապետէ և կ'իշխէ նաեւ մեր հոգին երբեք վրայ. վասնզի մարմինը մեղքի հակակշիռին տակ կը գտնուի։ Ահա թէ ինչո՛ւ ինները, մասնաւանդ սուրբերը, այնքան խիստ էին մարմնի նկատմամբ և յաճախ այնքան անգթօրէն կը ճնշէին զայն, վասնզի համոզուած էին թէ անիկա գործակատարն էր մեղքին, և զայն ճնշելով կը յաւաստին մեղքը պարտութեան մատնել։

Ահա մեղքը իր երկու էական երեսներէն զիտուած. ան իր երբեք կործանարար ազդեցութիւններով կ'օտարացնէ մեզ մեր Արարչէն և իրեն ստրուկ կը դարձնէ զմեզ՝ որ այնչափ ուժգին բազմանքն ունինք ազատ էակներ ըլլալու, վասնզի ատոր սահմանուած է ինք. կը կասեցնէ մեր բարոյական եւ հոգեկան յառաջդիմութիւնը եւ կը մեղցնէ մեր մէջ աստուածային, հոգեկան եւ գեր քան զբնական ճշմարտութիւնները ըմբռնելու զգայարանքը, առանց որուն չենք կրնար մեր նպատակին երթալ, վասնզի մեր նպատակը յաւէտ հոգեկան է եւ առանց հոգեկան իրերու և օրէնքներու ծանօթոյթիւն անհնար է մեզ դէպի մեր նպատակին երթլ։ Եւ իբրեւ համագումարը եւ անխուսափելի վախճանը մեղքին մեր մէջ կատարած շահատակութեանց, զմեզ կը նետէ յաւիտենական տանջանքի վիհը, ուր մեզի կը սպասէ՝ Աւետարանի բացատրութեամբ՝ լալ և ակոսները կրճտել։

Ահա թէ ինչքան հառելի հրէշ մըն է մեղքը, որուն հետ մենք ոչ միայն այնքան թեթեւ կը վերաբերուինք, այլ նոյն իսկ յաճախ կը գործակցինք անոր, մեր մարմինը, մեր զգայարանքները, մեր աշխուագոյն կարողութիւնները, նոյն իսկ մեր հոգին տրամադրութեան տակ կը դնենք այս հրէշին, որ ուղղածին պէս վարէ զանոնք և օր մըն ալ երբ չաչքերնիս բանանք զմեզ պիտի գտնենք յաւիտենական կորուստի վիհին բերանը . . . Ետ դառնալ յաճախ անկարելի է այլաւ և մեր կորուստը անխուսափելի. աստուածային հրաշք մը միայն կրնայ կորզել զմեզ այդ վիշտային ճանկերէն և կորստեան վիհի բերանէն . . .

* * *

Քու ձեռներուդ խրատսին մէջ լուսաւէս,
Ու ներդաւնակ շարժումներու զաղտնիքն՝
Արքնցուցիր անհուն ձայներ որ կ'երգեն
Լըռութեան հետ, երազին հետ, նրազին հետ:

Ձեղաւ բոլի մ'իսկ որ հոգիդ բաժնուէր
Արեւադարձ իր զարթումին ծաղիկէն,
Ինչ ըստաւում էր ամէն յոյս, երբ արդէն
Կեանքն հեռագնաց մեկնող մալի կը նմանէր:

Այսպէս տեսում ու մարմնօրէն անապալի,
Ինչպէս եթէ սրէդ աղբիւր մը բլիւն,
Դուն ապրեցար ցայգը լուսնակ առ լուսնակ,

Մինչ բերկրանքի մը խոստումով կը բացուէր
Սուրբ ձեռներուդ ոսկի պտուղն հասունցած,
Ամէն իղձէ եւ արձունքէ խնկարբած:

ԱՐՄԷՆ ԵՐԿՍԹ

Ե Ր Ա Ջ Ա Ն Ն Ո Ւ Ա Ճ

Մանկութենէս ինծի հետ մեծցաւ երազ մը իմ մէջ.
Ձեւ ու հասակ առաւ ան եւ բզգեցաւ գիծ ու գոյն.
Ձայն պահեցի միշտ կուրծքիս ու գգուեցի զայն անվերջ,
Տալով անոր մայրօրէն ի՛նչ ունէի լաւագոյն:

Ու ան՝ ալ ի՛մա է հիմայ, զաւկի մը պէս լուսերես,
Ինձմով սընած, զօրացած՝ հոգի առած հոգիէս.
Ամենուրեք ինծի հետ՝ ան ինծի զէն ու վահան,
Որով կ'անցնիմ աներկիւղ մարդոց կռուէն այս դաժան:

Ան խաւարին վրայ կեանքիս ջահի մը պէս կը վառի,
Ու կիրքերուն վրայ անոր՝ խաղաղարար շունչ բարի.
Ան աչքերուս յանդիման՝ զերթ հայելի մոգակեան...

Վաղըջական իմ անցեալն ու հեռաւոր ապագան
Կամրջող գիծն է ոսկի, ա՛ն, իմ երա՛զըս աղուոր,
Ուրկէ հոգիս կ'ընթանայ յոյսով, լոյսով բեռնաւոր...:

Ն. ԹԱՄԱՄԵԱՆ

ՄԱՆՍԵՐԱԳՐԱԿԱՆ ԱՎԱՐԿՆԵՐ

MANUSCRITS ARMÉNIENS ILLUSTRÉS
des XIIe, XIIIe et XIVe siècles de la bibliothèque des
pères Mekhitaristes de Venise. (Srarpe Der Ner-
sesian), Imprimerie Arménienne St. Lazare, Venise.
Paris E, de Boccard, editeur. 1933:

«Մինտին վերջին թիւին մէջ երբ կը գրէինք
Օր. Սիրարփի Տէր Ներսէսեանի Պատկերազար-
դութիւնք Բարադամի և Յովնատափ վէպին
մասին, զեռ լէինք գիտեր թէ Նա արդէն Նա-
խորդ տարին հրատարակած է հայակազ գործ մը
վիտետոյ Միթիթարեանց Մատենադարանի պատ-
կերազարդ ձեռագիրներուն վրայ: Մեր թերթը
թղթատարին յանձնելէ ետքն է որ ստացանք
այդ երկը, որ կը բաղկանայ քառածալ մեծագիր
ուսումնասիրութիւնէ մը, և 102 էջոց սոսուար
աչպսմէ մը որ կը պարունակէ 229 ձեռակաւ
լուսանկարներու վիճակով պատկերներ, երեւո-
քն ալ լայն ածուան. Ս. Ղազարու սպարանէն,
ընտար թուղթի վրայ և չքեղ սպաղարութեամբ:
Ձախ տեսներէն յետոյ տեսակ մը խղճահա-
րութիւն կ'ըզանք՝ մենք մեզի թալ ստանք ըլ-
լալուտ համար կերպով մը զոչ ուղղելու որ օ-
րհորդը իր մեծ կարողութիւնէն աւելի լայն չափով
բաժնի եւ հանէ ուղղակի հաջորդներու
ընտելութեան համար. ազգէտի և պիմանայ արտո-
ւանք պարզապէս, թէ և բարի զգացմամբ և սի-
րով կատարուած: Երես համար վտակ ենք թէ
պատուական հայուհին անմեղալիբ պիտի լինի
մեզ հանդէպ:

Ուսումնասիրութիւնը, ֆրանսերէն գրուած,
աւելորդ չըլլայ ըսել, մանրամասնաբան է բոլո-
րովին, այսինքն նուիրուած հայ նախնականներե-
րու ծագման և զարգացման հետազոտութեան.
կը գրուէ 202 մեծ էջեր, բաժնուած — բացի
նախարանական և վերջնականական մասերէ, հինգ
գլուխներու: Առաջինին մէջ նկատի կ'առնուին
Մեծ շալքի ժր. և ժր. դարերու. Բ.ին մէջ՝ ժր.
գարու. կրիկեան, Գ.ին մէջ՝ անորոշ ծագումով
ձեռագրաց նկարներ. Դ.ը մարզիշովին նուիրուած
է Թորոս նկարիչի և Գլաձորի պարզիցի գործ եղած
ձեռագրաց նկարներու քննութեան. Ե.ը՝ Նոյն
կերպով՝ Սարգիս Գիւնգի կեանքին և նկարներուն
և ժր. գարու. կրիկեան մանրանկարչութեան
եղանակացութեան գլուխէ մը վերջ, ուր յատկ
խառցումով մը կ'ամփոփուին նախնականացար
պարզածառ արուեստագիտական տեսութիւննե-
րը, Յաւելումը գլուխով մը յառաջ կը բերուի
գործի մէջ նկատի առնուած ձեռագիրներուն
յիշատակարաններուն հայերէն ընագիրները, զէմ-
յանգիրմանուած անոց ֆրանսերէն թարգմանու-
ածները, որ չանկան է անշուշտ, ի նկատի առ-
նելով այդ յիշատակարաններուն միջնադարեան
հայերէնին երբեմն ոչ գիր-բիմաց ուր, կը յալոր-

զին ընդհուպ անուանացանկը և պատկերազար-
կան ցանկը, կրտական՝ ոչ կրտական և զարգա-
րուեստական բնոյթ ունեցող մասերու շարորդը-
մամբ, ամէնքն ալ խնամով և երկայնմութեամբ
պատրաստուած. իսկ նախարանական մասին մէջ
են Յառաջարան մը, ակադեմիական կարգիչ Մի-
լէէ գրուած, որմէ վերջ հեղինակին նախաբանը,
օգտագործուած երկերու մանրամասն ցուցակը և
պատմական ներածութիւն մը:

Դժուար է այսքան կարևոր աշխատութեան
մը ճշգրիտ պատկերը զեն լատենաբանական ազ-
նարկի մը մէջ: Գէտք է կարգալ զայն, տեսներու
համար թէ գիտուն հայուհին ինչպէս ժր. զարա-
վերչերէն մինչև ժր.ին վերջը երեցած հայերէն
ձեռագիրներուն մէջէն հաղիս տեսներած մը ա-
ռնելէն յառաջանականները հետազոտելով՝ յալո-
ղած է անոնց մէջէն դուրս բերել հայակաւան ման-
րանկարչութեան ամենին ծաղկեալ մէկ շրջանին
ուսումնասիրութեան ստացմանը: Իրմէ առաջ
ուրիշներ, շատ կանուի, Սարգիշովի, յետոյ
Մալէր, իրենց ուսումնասիրութիւններով եւ
հաւաքումներով, Գարեգին Արքեպիսկոպոս՝ իր
մեծարժէք հետազոտութիւններով և ուրիշներ
իրենց հաւաքումներով անոր մասը բացած և
յարգարժէք են համար: Օրիորդ Տէր Ներսէ-
սեանի այս գործը, թէ եւ դարձաւ մասնաւոր
հաւաքումի մը քննութիւն, ինչպէս ինքն իսկ
կ'ըսէ իր նախաբանին մէջ, բայց աւելի ընդ-
հանուր տարողութիւն մ'աւելի, քանի որ անոր
մէջ ուսումնասիրուած գործերը կը պատկանին
Մեծ շալքի եւ Կրիկիցի ամենին կարեւոր գե-
ղանկարներուն եւ իրենց ժամանակին ամենէն հա-
մարաւոր արուեստագէտներուն: Բաց աստի,
օրհորդը, ինչպէս կը յայտնէ, արգրեաւ փոյթը
ունեցած է զպարզորոշելու այդ արուեստին ին-
կարաբերը և ճշգրտելու մէն մի մարդէ և թուա-
կանի սեպական գիծը, եւ ջանացած՝ հաստա-
տել նկարչութեան եւ քանդակագործութեան
պլերաները, և, իր հետազոտութիւնները մինչև
արտասանման հանելով, ցոյց տալ հայ մանրա-
նկարչութեան անիւր Մերձաւոր Արեւելքի ար-
ուեստից պատմութեան մէջ: Եւ, թէ, հակա-
ռակ աստոր, մէկ հոգով գիտնականի համեստա-
թեամբ անշուշտ, և միւս կողմէ իր նիւթին խո-
րութեան և հեռաւորացուն տարողութեան լե-
ցունէկ գիտակցութեամբ, կը յայտարարէ թէ,
համեմալ կամ կամքէ անկախ պատմաբաններով,
իր նիւթին հետ կապ ունեցող հարցերէն շատեր
անպատասխանի մնացած կամ մասամբ լուսա-
բանուած ըլլալով, իր այս գործը փորձ մըն է
լով, կամ հայ մանրանկարչութեան ուսումնասի-
րութեան ներածութիւն մը. ընթերցողը շուտով
պիտի խելաւորու ըլլայ թէ այդ ամենէն շատ աւելի
է ան, ըստ վկայութեան Millietի, մանրաթոյղ
հետազոտութիւնէ լայնաբերէն համադրովի բա-
ձրացած գործ մը, որուն մէջ միջոցով և համա-
թեամբ կը ներկայացուին հայ արուեստի երկու
կայունածները, Մեծ շալքի եւ Կրիկիցի,
միւսը զէպի Արեւելք, Բաւար գէպի արեւմտեան իրենց
պատմաբանութեան մէջ. առաջինը արեւելեան հալա-

կողմ թափառան, հետամուտ՝ առելի երկրաչափական գծանկարին, զոր կը գործարքէ ժառկաւորէն, իրեն ենթարկելով կերպարանքն ու կենդանին, քնական բուսայխարհէն առնելով ամենէն աւելի արմատներն՝ զարգացան ոնացեղումի իր ընդհանրութեան համար, երկրորդը՝ վերագրական զարգացեղութեան տեսակէտով քնորոշ, որ, թէև դէպի բնական ձեւերը մղուած է վաղուց ժառանգուած բիւզանդական միտումներով, բայց ակներեւ է իր ինքնուստոյութեամբը, քանի որ կը գլէ Մեծ Հայքը իր նկարին բազմամասնութեամբը և Ռիւզանդիան՝ իր յօրինանիւթերու պէսպիսութեամբն ու ճոխութեամբը։ Այս ուսումնասիրութեան տպաւորութեան տակ է վերապէս որ նոյն ակադեմիական կը խորհրդածէ։ ՎՅԵԸ Հայքի դերերով սարակարքին վրայ սոյնն է որ երևան կուգայ, իսկ կիլիկիոյ Միջերկրականին ակերեւել վրայ վայելչութիւնը, բայց ի՛նչ չափով որ ալ ըլլայ փորձառութիւնը, Հայքը կը մեկնարանեն միշտ յօրինանիւթը, իրենց հանճարին զրոյմը կը տպաւորեն գործին վրայ՝ նկարին ճշգրտութեամբը, զարգացանքին խորունկ իմաստովը, գոյնին հարստութեամբն ու փառփառիւնովը։ Այս կերպով է որ անուշ պատուար տեղ մը ապահոված են իրենց՝ միջնադարու երկրագործութեան արուեստին մէջ։

Պատուական ակադեմիականին սոյն տեսութիւնը մտադիր պիտի իւրացնէ այս գործին ընթացքով, անոր ամէն մէկ գլուխին մէջ կեողնեալ գտնելով այդ մտածումը լուսաւորող նոր յայտնութիւնները։ — Պատուական ներածութիւնը, որ կը գրուէ գրքին նախադրոյն տասնութէն էջերը, իր մեծ գիծերուն մէջ ներկայացնելով Հայոց պատմութիւնը և մտէն ջննելով այն կեդրոնները, քաղաքները և վանքերը, ուր ծընունդ առած են ուսումնասիրուած ձեռագիրները, կը ձգտի բացատրել թէ, հակառակ քնական և քաղաքական կեանքի գծուարութիւններուն, ինչպէս մտաւորական ընդունակութիւնները, և գեղեցիկին զգացումը լին շինած քնաւ այս ազգին հոգիին մէջ, և հակառակ շրջապատող կամ իր վրայ խուժող ազդեցութեան բացօթյա ազդեցութեան, ազգային ինքնութեան գիծը, պիտաւորաբար վանքերու մէջ յայացած իմացական կեդրոններուն ներքին, զոչուց մնաց անեղծ՝ դրահանութեան և արուեստին մէջ։ Ուր լանքերէն կը իյնէ խօսքը, Հռոմիսը, Սանահինը, Հաղբասը, Հաւուցթիւսը, Բաղնայրը և մասնաւոր Պլաժորը՝ Մեծ Հայքէն, և Հռոմկան, Ալեքսիւ, Սկիւան, Դրապարձը՝ կիլիկիայէն, Երբեմն իրենց յիշմանքն պարագաներուն, իրենց մէջ ապրող մեծ գէմքերուն և մանաւանդ կատարուած դրահան և արուեստագիտական գործունէութեան մանրանկար յիշատակութեամբ։

Ներածական այս գլուխէն վերը կը սկսի բուն գործը, որ կը քաղկանայ ինչպէս գլուխներէ, որոնց պարունակութեան ակնարկներէն քարէն վերել։ Ա. գլուխին մէջ կ'անարդուի, հոն, հնագոյն զբոնագիրներու անգրաւութեան, քանի որ ամենահինները զոր ունինք 887 (Լապարան աւետարան)

և 902 (Մլքէի) թուականները կը կրեն, կ'ըսուի թէ մայր երկրէն դուրս ալ գրուած են աւետարաններ այդ շրջաններուն, ինչպէս Շուարժի աւետարանն է կոչուած ի Կ. Պոլիս 909ին, Ռաբիշներ՝ Աղբիւսապոլիս՝ 1007ին և Աղեքսանդրիա 1099ին։ Այդ թուականներուն, մանրանկարութիւնը դեռ յառաջացած է ձեռագիրներուն մէջ, նկարներ կան աւետարաններուն սկիզբը միայն, Կարպիանոսի առ Շաբրիոս թուղթին և համարաբարառ ցուցակներուն շուրջը, Երբեմն և Յիսուսի կամ Ս. Կուսի պատկերները՝ գահու վրայ, կամ տնօրինական պատկերներէն իր քանի հատ, և Արարածի զտը, պատկերները ընդհանրապէս վաղնջական անոճ արուեստով, իսկ միւս զարդերը՝ բաւական տպաւորիչ գծարարութեամբ, հոկորդիտի եւ ուրիշ քաղկաններու որոի տեսարաններով, Այս ձեռագիրներուն գեղեցկութիւնը ըստ իր տեսութեան կը կայանայ՝ ընդհանրապէս՝ աստեղծուն կանոնաւորութեան, տողերուն համաչափ դասարանութեան եւ էջերուն ներդաշնակութեան մէջ։ Թ. գործին վերջն է որ մանրաշնակաւութիւնը մուտ կը գործէ ձեռագրին բուն մարմինէն ներս, եւ զարգական արուեստը, ըստ տեղւոյն, աւելի կամ նուազ արագութեամբ, ծաղկեալ աստիճանի մը կը հասնի։ Այս եւ յաջորդ չորս գլուխներուն մէջ ընդ ամեն տարւած ձեռագիրները և որ քննութեան կ'ենթարկուին եւ մանրամասնորէն կ'ուսումնասիրուին անոնց մանրանկարները, մի առ մի կը նկարագրուին իւրաքանչիւրին մէջ եղած Կարպիանոսեան թուղթին և համարաբարա ցանկերուն, չորս աւետարաններէն ամէն մէկուն սկիզբը եղած խորանները, կիսախորանները, աւետարանիչներուն պատկերները, սնորինական տեսարանները, լուսանցադարձերը, գլուխներուն եւ համարներուն սկզբնատարները, պատկերներուն և զարգացմանքներուն մէջ գործածուած կենդանական, երկրաչափական և ծաղկային տարրերը, և, ինչ որ աստիճէն աւելի արժէքաւոր կը դարձնէ գործը, երկրցո, նկարիչ Թորոսի և Ղլածորի զպրոցին ինչպէս և Սարգիս Պիժմակի եւ Թի. զարու Կիլիկիան ձեռագիրներուն առթիւ, գրուած են տասնգիտական ուսումնասիրութիւններ, արուեստագիտական վերլուծումներ, որոնց մէջ կը ընդունուին նկարիչին տաղանդն ու վրձնիչը յառաջանող գիծերը, և զձագրութեանց կամ պատկերներուն առանձնայատկութիւնները, քնակաւորութեան, կենդանութեան, լոյրի և տուրբին, գոյներու ներդաշնակութեան և տեսակէտով, իւրաքանչիւրը իրմէ հնագոյն հայկական և ասոր ձեռագրաց մանրանկարչութեան հետ համեմատութեամբ նոյն ստեղծ, և այս՝ բացառութեւ համար հայ աշխարհի զանազան մասերուն մէջ մշակուած ձեռագրական և նկարչական արուեստներուն աղբյուր իրարու հետ, անոնց կախովի իրարմէ, և իւրաքանչիւր ժամանակի և զպրոցի ինքնուրոյնութեան աստիճանը։

Վր վերջացնէք մեր ակնարկը այս հոյակապ գործին վրայ, որ հայ արուեստի պատմութեան ամենէն չանկան մէկ կողմը կը լուսաբանէ, ցաւ

ՊԵՏԱԿԱՆ

ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԱՐՔԵՊԻՍ. ՍԻՒՆԵԱՑ

(Ունեցանոր ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ — 1282)

Հայրապետ Արքեպիսկոպոս Սիւնեաց՝ 1282ին Նրուսաղէմ ուխտի կուգայ և կ'այցելէ Քրիստոսի տնօրինական սուրբ տեղերը։ Իր երկրին մէջ քաջամանօթ էր բարեպաշտութեամբ և նոյն ոգւով աւելցուն ուխտաւորութեան շրջակին ջերմեանդ հաւատաքով կը կատարէ իր կրօնական բոլոր պարտականութիւնները, հակառակ իր յառաջացեալ տարիքին, Հայրապետ Արքեպիսկոպոս Սուրբ Տեղեաց յաճախակի այցելութիւններ կուտար և կը լեցուէր մեծ մխիթարութեամբ և զուարճացեալ ոգւով յետ ուխտաւորութեան, կը մեկնէ Ս. Գաղաքէն։

Հայրապետ Արքեպիսկոպոս Սիւնեաց իր բարձր գիրքով և եկեղեցաշինութեամբ և ի մասնաւորի Տաթևի աւերիւր վանքին նորոգութեամբ և բարիբարոյ վարքով կը ստանայ մեծ անուն և համբաւը կը տարածուի Կիլիկիոյ հայ արքունիքին մէջ, ինչպէս նաև Սիւնեաց և այլ շրջակայ գաւառներու մէջ։ Ծերունին Արքեպիսկոպոսը Երուսաղէմէ դարձին կ'այցելէ Հայոց Թագաւոր Լիւսին Գ.ի որ կ'ընծայէ անոր արքունական արժանաւոր ընդունելութիւն մը և կը շնորհէ վերանորոգուած Տաթևի վանքին պայծառութեան ու հաստատութեան

համար արքայաւանի սպասներ, ոսկեղէն և արծաթեղէն անօթներ և մատաքետայ հիւսուածեղէններ։ այս մասին փոխանակուած վաւերագրերը քիչ վերջ պիտի յիշատակինք, նախապէս յիշելով Սիւնեաց աշխարհի առաջին եկեղեցիին ծագումը և ապա Տաթևի վանքին հաստատութիւնը ու Հայրապետ Արքեպիսկոպոսին կողմէն նոյն վանքին վերանորոգութիւնը։

Սիւնեաց նահանգին մէջ քրիստոնէութիւնը մօտ գործելէ յետոյ Շաղատայ եկեղեցին մայր եկեղեցի կոչուած է, և երկար տարիներ հոն եղած է երկրին եպիսկոպոսարանը, ինչպէս Սահփանոս Արքեպիսկոպոս Օրբելիան իր Պատմութեան մէջ քանիցս կրկնած է (տե՛ս գլ. ԺԱ. և ԺԲ.) և ուրիշ տեղ մըն ալ կը գրէ այսպէս․ «Ամամնայն տարւոյ ժողով արարեալ Սիւնեաց Տեառն հանդերձ եպիսկոպոսին՝ զօր երեւման սուրբ եկեղեցւոյն տնախմբէին իրբեւ զմայր եկեղեցիացն աշխարհին ամենայն Սիւնեաց․․․ և քաջամարտիկն Գաղանայ հասանէ վիճակաւ գիւղաքաղաքն Շաղատոյ հանդերձ սուրբ եկեղեցեաւն որ յայնմ ժամանակի մայր եկեղեցեաց անունանէին»։

Նոյն Պատմիչը ԼԹ. գլուխին մէջ կը պատմէ թէ՛ Տաթևի անունը անծանօթ էր երկրին ընակիչներուն և մինչև Թ. դար երեւելի չինուած մը գոյութիւն չունէր, և կ'աւելցնէ թէ Սիւնեաց առաջին եպիսկոպոսն էր Դաւիթ՝ որ Փիլիպպէ իշխանէն գնեց նոյն գիւղը շրջակայ ազարակներով և հոն հաստատեց իր աթոռը։ Փիլիպպէ իշխանին վաճառագրին և նոյն Պատմութեան Խ. գլուխին մէջ կը յիշատակուի հրաշագործ խաչ մը որ կը կարծուի թէ Անդոկ իշխանին կը վերաբերէր։

Ստեփանոս Օրբելիան նոյն գրքին ԽԱ. գլուխին մէջ կը պատմէ թէ Աստուծոյ հրեւշտակին հրամանաւ Սիւնեաց եպիսկոպոս Յովհաննէս՝ Տաթևի մէջ կը շինէ եկեղեցի մը յանուն երկու գլխաւոր Ս. Առաքելոց՝ Պետրոսի և Պօղոսի, եկեղեցիին շինութեան յետոյ փառաւորապէս կ'օծուի Հայոց 344 թուին (= 896)։ Այդ ժամանակէն սկսեալ մինչև ԺԳ. դար, Տաթևի եպիսկոպոսաբանը միշտ կը յիշատակուի Ս. Խաչի, Ս. Պետրոսի և Ս. Պօղոսի, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի անուններով, և ոչ թէ Ստադէի անունով, վասն զի այս անունը անծանօթ էր

և եւրով որ չենք կրնար աւելի հանգամանօրէն ներկայացնել զայն, զի ասոր համար հարկ պիտի ըլլար ամբողջ գործը խառնել բազմաթիւ էջերով։ Կը յուսանք սակայն չափով մը լեցնել մեր այս թերին, Սիւնի մէջ յառաջիկային հետզհետէ թարգմանօրէն գնելով հասուածներ անոր ամենէն կարեւոր գլուխներէն։ Յիշենք, ի վերջոյ, թէ հեղինակը գործը նուիրած է իր մօրեղբոր, հոգեւոր Մաղաքիա Արքեպոս. Որմանանի յիշատակին, պարզ ձեռագրութեամբ մը և հազիւ նախաբանին ծայրը աւելցուցած ջանի մը ըզրտառուէ բառերով, որոնք սակայն հայագիտութեան մեծագոյն վարպետներէն այն միջին անուան իւրանի վրայ ստալիս մաքուր բուրմամբ կը ծաւալեն՝ իր ընտանեկան յարկի երբեմնի անոյշ տատարակին սիրովը արժեթոյնած։

Սիւնեաց մէջ, յընթացս հազար երեք հաւրիւր տարիներու:

Նոյն Պատմիչը Տաթեւի վանքին նկարագրականը ունի լիթ. գլուխին մէջ, որուն աշխարհաբարը կը գնինք հոռ. Սիւնեաց եպիսկոպոսները «այս տեղը (Տաթեւ) գտան շատ պատշաճաւոր եւ յարմար, եւ զրիթէ Վերին աղղեցութեամբ առաջնորդուած բընակեցան այս գեղեցկավայր տեղը որ իբր բարձր դիտանաց կը նայի արեւելեան շատ գաւառներու վրայ հանդէպ Գիլափայտի լեռներու, ուր սուրբ վկաներու բազմութիւնները հանգուցեալ են. տեղը յոյժ առողջատուն է եւ հարթայատակ, շրջապատուած բարձր եւ սուր լեռներով իբր կամաւրածեւ կիսաբոլոր:

«Վանքին առջեւի ձորերը եւ խոխոմք խորագոյն են, շատ ընդարձակ եւ գեղեցիկ. անկէ կ'անցնի Որոտն գետը անաղին գլորդմամբ, եւ ձորը լեցուն է այգեստաններով եւ զանազան բուրաստաններով զբարխտի վերածուած: Եւ նոյն տեղը բարձրագոյն քարերու վրայ կար պարզ եւ մթին եկեղեցի մը անտաշ քարերով եւ կրաշաղախ, շատ հին ժամանակներէ Ս. Ներսէսի եւ Ս. Սահակի օրերէն, եւ մէկ քանի կրօնաւորներ մշտական ձգնութեամբ հոն կը բնակէին, եւ նոյն տեղը բոլոր թշնամիներէն հեռի էր, վասն զի ազատ եւ հաստատուած էր անջոյթ եւ առանձնացեալ տեղւոյ մը մէջ եւ ամրացած Սիւնեաց եւ Բաղաց երկու արքունական գահոյից միջեւ: Սիւնեաց եպիսկոպոսները այս տեղը ուղեցին իշխաններէն, հոս եկան եւ բնակեցան, բերին նաեւ աստուածամուկ սուրբ նշանը ուր կար Փրկչին խաչը՝ Յունաց աշխարհէն բերուած եւ ընձեռուած Սիւնեաց եպիսկոպոսներուն ի պահպանութիւն առաջին իշխաններու ժառանգութեան, եւ պահեցին Ս. Եկեղեցիին մէջ, հոս զրին նաեւ աստուածընկալ Բարդինեան խաչը որ Վասակ (որուն մեծ հայրը Անդոկին էր եւ հայրը Բաբելը) մարդու մը հասակին չափով արծաթէ կազմած էր, եւ կար անոր մէջ փըրկական փայտէն մաս մը: Առաքելական, հայրապետական եւ զլխաւոր եւ երեւելի սրբոց մարտիրոսական մասունքներ բերին, եւ այն անթիւ բազմութեամբ մասունքները զորս Սիւնեաց իշխանները՝ երբ Ս. Գրիգորի եւ Ս. Ներսէսի հետ կեսարիա գացին՝

եւ այլ եւ այլ ժամանակներու մէջ մեծ փափաքանօք հաւաքած էին: Նոյն մասունքներուն մէջ կը գտնուէին Յովհաննէս Մկրտչի եւ Ստեփանոս Նախավկային եւ Ս. Գրիգորի մասունքները եւ Ս. Հովսէփոսի տեղը, եւ ուրիշ շատեր, որոնք անթիւ էին, «եւս եւ գերագանցն մարգկային բնութիւնս հերք Սրբուհոյ Աստուածածնին»:

«Այս բոլորը սուրբ եկեղեցի բերին եւ կազմեցին Աստուածութեան այս փարթամ գանձարանը, բայց չեմ գիտեր թէ՛ երբ եւ ո՞վ էր առաջին եպիսկոպոսը որ հոս եկաւ, չեմ գիտեր, միայն Գէորգ եպիսկոպոսն ծանօթութիւններ ունեցայ, հինքը չեմ գիտեր, վասնզի յիշատակ մը չէ գտնուած, բայց յայտնի էր թէ շատ ժամանակներէ ի վեր հոն բնակած էին: Սիւնեաց եպիսկոպոս Գէորգէն յետոյ, կար Դաւիթ եպիսկոպոս, որ կը պաշտօնավարէր Սիւնեաց գահերէց իշխան Գրիգորի, նաեւ Սուփան կոչուած միւս Գրիգորի օրով, որզին Սահակի եւ իշխան Գիլաքուհիի, եայլն»:

Տաթեւի այս նկարագրականն յայտնի կ'ըլլայ թէ՛ Ժ. - ԺԲ. դար, հինգ քարու միջոց, Տաթեւի եպիսկոպոսները պարբերաբար նորոգած են Տաթեւի վանքերը ու եկեղեցիները եւ ընդարձակած են վանքին հողերը եւ հիմնած դպրանիւնքերը ուր ուսում եւ կրթութիւն առած են հոգեւոր աւագարէզի համար պատրաստողներ: Սիւնեաց Արքեպիսկոպոս Հայրապետ ԺԲ. դարու կիսուն ձեռնարկած է Տաթեւի վանքին նորոգութեան, իբր հետեւող Սիւնեաց նախնի եպիսկոպոսներուն. Տաթեւի եկեղեցիին գեղաքանդակ ընկուզեցին զրան վրայ կը գտնուի յիշատակի արձանադիր մը 1253 թուականով, որ է հետեւեալը. «Ես Տէր Հայրապետս ծառայ բարձրելոյն կանգնեցի գրասեւս եւ նորոգեցի գգուռնս, զիս յաղաքս յիշեցի աղայնմ» (տ'ես Սիւսական, էջ 286): Ստեփանոս Օրբելեան Պատմիչ յատուկ դուռնով մը (տես Բ. Կէ) իր հոգեւոր ծնողին եկեղեցաշինութեան մասին գրի առած է հետեւեալ տողերը զոր կը վերածենք աշխարհաբարի. «Պատուեալ եւ պատուական ծերունին Տէր Հայրապետ՝ Սիւնեաց եպիսկոպոս, Տաթեւի ուխտին շինութենէ յետոյ կը նորոգէ Ս. Եկեղեցիին խախտուած եւ ծակոտուած տեղերը որ աւերեալ էին երկրաշարժէն եւ ժամանակի

հնութենէն: Ճարտար վարպետներու ձեռքով տաշուած քարերով և կրաշաղախ ձուլմամբ կը յօրինէ գմբէթի ծածկոյթին եւ դրան գաւիթին սալաշարկերը: Ձեղունին վրայ աղիւսածոյլ և վիսակարկառ գերբուկներուն հին կազմուածքը մաքրելու ժամանակ հիւսիսային կողմի առաջին խորանին զուլսը կը գտնեն գաղտնի տուն մը, և անոր մէջ անհուն սրբութեանց միեւրթ և առաքեալներու, հայրապետներու և մարտիրոսներու նշխարներ, և ուր կար նաև Բարեշնեան աստուածը նկար խաչը: Եւ մեծ գոհունակութեամբ եկեղեցի կը բերեն ու կը զետեղեն, եւ ամէն ոք մեծապէս կ'ուրախանայ:

«Շատ տարիներ յետոյ ծերունազարդ բարեբարոյ Տէր Հայրապետ եպիսկոպոս Տիրոջը սիրով յաղթուած տեսութեան գնաց երեսնադէմի աստուածակոյս Ս. Տեղեաց, իր փափաքին կը հասնի եւ իր երանելի ոգին տնչը կը կատարէ և կը դառնայ Հայոց Լեւոն աստուածապառն թագաւորին մօտ: Եւ ան շատ ժամանակէ ի վեր Տաթևի գերափառ ուխտին միաբանութեան ցանկացող ըլլալով՝ եպիսկոպոսին հանդիպելուն համար մեծապէս ուրախացաւ, և իր մեծ հաւատքին համաձայն կազմեց թագաւորական ընծայ մը սուրբ եւ երկնանման եկեղեցիին, սեղանի զգեստներ շնորհեց՝ Յունաց վարպետներուն աննման կիտուածներու համաձայն, բիւզանդական արքունի մետաքսեղէններ, և պատուական խաչ մը՝ սպիտակաթալ և սառնատեսակ քարերէ և ոսկիէ ձուլուած, զուտ արծաթէ պատուական սկիհներ, և եպիսկոպոսին ուրիշ շատ պարգևներ: Եւ Լեւոն թագաւոր իր ձեռքով հետեւել յիշատակագրութիւնը գրի կ'առնէ»:

«Մարգիկ որ հոգւոյ այօք լանգախնան կեանքս հայեցան, Միճնդեռ ի մարմնի էին փրկութեան հոգւոյն ջանացան. Յաղագս որոյ եւ Լեւոն թագաւոր ազգիս հայազեան, Եւ խոստովանող ուղիղ հաւատքով համագոյ Սուրբ Երրորդութեան. Յայն Աստուծոյնկալ սուրբ ուխտ խնդրեցի լինել փաբան. Որպէս զի հաղորդ եղեցի, ի նման ամենից որ աս բարութեան, Որ եւ աղեսեսմ առ ձեզ ասանօր անձինք Սրբազան,

Ձի մինչ եւ հախնեաց մերոց որք հաճեալ գեան յուսով յարութեան, Լիցի աղօթիւք ձերովք հասանիլ մեղաց թողութեան. Եւ արեայութեան երկնից արժանի լինիլ հանգստեան, Ընդ որս եւ որդւոց մերոց եւ զարմից որ գան մեր փոխան. Մնալ ի յերկրի կենօք ընդ երկայն առաքաբարութեան. ի թուխ Հայոց 731»:

Լեւոն թագաւորին համար յիշատակի հրահանգ. «Սիւնեաց Տէր Հայրապետին և Տէր Յովհաննէսին եպիսկոպոսութեան օրով, հզօր և բարեպաշտ արքայն Հայոց Լեւոն կիլիկիոյ արեւմտեան նահանգին տիրապետելով՝ մեծազոյն յուսով և առատ պարգևօք միաբանեցաւ Տաթևի սուրբ ուխտին, ինչպէս յայտնի կ'ընեն վերի տողերը: «Արդ՝ երբ մենէ վերջ կուգայք բնակելու այս աստուածաբնակ տեղս ու կը վայելէք բոլոր այս բարեգործութիւնները, ամէն ժամանակ յիշեցէ Լեւոն Հայոց թագաւորը: Այս յուսով և սիրով աստուածասէր թագաւորին համար Ս. Զատիկ Յարութեան միաշարաթի օրը որդուեցաւ անոր յիշատակ, որպէսզի բոլոր եկեղեցիներու մէջ անխափան մինչև վերջ Ս. Պատարագ կատարուի»:

Հայրապետ Արքեպիսկոպոս 1290ին նորոգած է նաև Արատէսի վանքը, ուր կը գտնուի անոր տապանը. ունի հետեւեալ յիշատակարանը. «ՅՅԵրջանիկ բաբունապետն Հայրապետ Գորգող այսմ ուխտի յիշեցէ. րվին ԶԹ» (= 1290):

Արաթս կը կոչուի նաեւ Արաթին կամ Արիսես, Սիւնեաց վայոց Զորի գաւառին հին գիւղերէն մին է: Գիւղին մէջտեղը բարձրաւանդակի վրայ ի հռոմէ կառուցուած էր հոյակապ վանք մը՝ Արաթիսի վանքը, զոր կը յիշէ Սիւնեաց Պատմիչը, որ և գիւղին հետ իր ծարալիւն ճորէն իրեն ժառանգ ինկաւ՝ նուիրեց նորա վանից հոշակաւոր ուխտի վանականներուն, իրեն կաշուած էր բնակարան ամրան: Տակաւին մասամբ մը կանգուն են վանեցոս եկեղեցիները: Այս եկեղեցիներէն գլխաւորն կառուցուած է չորս որմափակ սիւններու վրայ. ունի երկու աւանդատուն և մատուռներ ալ և ձախ կողմերը, որոնց մէջ կան պատարագի սեղաններ: Ունի նաև ժամատուն՝ կոփածոյ քարերով շինուած, վեց

որմափակ սիւներով, և երկու խորանոց և պատուհաններով: Արտաքին կողմէն հարաւային կողմին վրայ քանդակուած կայարանային ժամացոյց, տաններկու շառաւիղներով՝ իւրաքանչիւրի ծալքերը հայկական տառերով Ա. Բ. Գ. մինն ժիւն: Արեւելեան որմին մօտը կայ օրօրացած և տապան մը ԶԼԹ (= 1290) թուականաւ դեղեցկատառ արձանագրութեամբ, որուն մէջ կը հանգչին նշխարքները վանքը նորոգող Բաբունայեցի Հայրապետի: Ժամատան հարաւային որմնին վրայ ևս կայ Մամաքս անուն անձի մը նուիրատուութեան յիշատակաւ: Ներքին որմերու վրայ ևս կան արձանագրութիւնք: Հիւսիսային կողմէն զուտով մը կը մտցուի երկրորդ եկեղեցին, կանգնած չորս որմափակ բարձր և նւրբ սիւներու վրայ, որոնց տանիքը խախտած և այժմ թեքու կործանած է: Վերոյիշեալ ժամատան կամ գաւթի վրայ շինուած է եղբր փառայեղ զանգակատուն վայելուչ կաթողիկէով, այժմ կործանուած: Նոյն տիպէր բախտին են վիճակուած այժմ՝ նաեւ գաւթի հիւսիսային և հարաւային պատերն, և միայն մնացած են կամարակապ սրբատաշ քարէ առաստաղ և սիւներն: Գաւթի արեւմտեան դրան ճակատը կայ ճարտարաքանդակ պատկեր Տիրամօրն՝ Յիսուս գիրկը, և երկու կողմը կրկին անձնաւորութիւնք: Երրորդը նոյնպէս կիսակործան եւ եկեղեցոյն քանդակներն ու զրան գրուագները աւելի նուրբ արուեստով շինուած են, ուր կան սնունդ զանազան ձեւերով խաչեր, ողկուկներ, կենդանիներ, ևայլն: Վանուցս եկեղեցեաց որմերու և խաչարձաններու վրայ կան բաւական թուով արձանագրութիւններ, որոնց մին կը յայտնէ երեք եկեղեցիներուն անուններն, որք հն Ս. Սիւլվե, Ս. Աստուածածին և Ս. Կարապետ: Վանուցս արձանագրութիւններէ չի յայտնուիր հիւսիսարեւմտեան թուականն, եղած թուականներէն հնագոյնն է Նի՛ր (= 975), և նուազոյնն՝ Ռձի՛ր (= 1713): Գիւղիս մէջ քրուած խաչքարերէն նշանաւոր են 200 քալ եկեղեցիներէն հետեւ գտնուած երկու գեղեցկաքանդակ խաչարձանք՝ բարձր պատուանդաններով, որոնց մին ընկած է գետին (Բազմալիւպ, 1900, էջ 214):

ՄԿՏՏԻՉ ՍՐԲԵՊՍ. ԱՂԱՒԻՈՒՆԻ

ՀԱՅ - ԵՐԱՌԻՍԱՂԵՄ

Գ. — ԹՐԲԱԿԱՆ ԵՐԶԱՆ

(Ետը. Նախորդ Թիւն)

Մուղաթիկը պարզ պատրուակ մըն էր Հայերը Ս. Սարուսթեան մէջ երկրորդական դիրքի մը իշխեցնելու համար. անոր Հայոց ինպատկարգագործիլը դժգոհ կը ձգէ Յոյները, որոնք անմիջապէս կը դիմին Պոլիս: Այսպէսով երուսաղէմի խնդիրը կը փոխադրուի Պոլիս: Պատրիարքն ու ամբողջ ժողովուրդը կը հետաքրքրուին երուսաղէմով և բազմամարտ կը դիմեն Միծ Փաշային՝ հայկական իրաւունքներու պաշտպանութեան համար, նոյնիսկ զոհեր ալ տալով:

Սակայն Յոյները չեն բաւականանար Հայերէն քանի մը զոհեր խելով, ու գիտովցած իրենց այս յաղթանակէն՝ կը ծրարեն գրաւել Ս. Յակոբը, Հայ-Երուսաղէմի սիրտը, հիմնովին տրամալու համար Հայոց բոլոր իրաւունքներուն, եւ այդ ուղղութեամբ ալ աշխատանքներ կը տանին Պոլսոյ ազգեցիկ Յոյներուն միջոցաւ: Օրուան պատրիարքը, Աստուածատուր, հակառակ իր առաջացած տարիքին, այս ուղի լսեղան պէս կը դիմէ Պոլիս՝ չուտով առաջին առնելու համար այդ չարիքին. հոն իրեն փոխանորդ կը նշանակէ Նղիազար վարդապետը, որ ճարպիկ և գործունեայ անձ մըն էր: Աստուածատուր տեսնելով Նղիազարի նուիրումն ու աշխատանքը՝ իր տեղը պատրիարք կը կարգէ զայն ու ինքը՝ ծերութեան պատճառաւ՝ կը քաշուի պաշտօնէ:

Յոյները, դրամա ազգեցութեամբ, կը յաջողին առնել Ս. Յակոբը գրաւելու հրամանագիրը, հետո ըլլալով նաեւ Նղիազարի մահաւճիւրը: Անմիջապէս կ'առնուի Ս. Յակոբի բանալիները և կը յանձնուի Դամասկոսի կուսի կուսակալին, իսկ Նղիազարն ալ կը բանտարկուի եւ հայ միաբանութիւնն կը ցրուի: Այսպէսով Յոյները տէր կը գտնան Ս. Յակոբին մէկ ու կէս տարի չարուակ և կը կողոպտեն անոր հարստութիւնն ու եկեղեցական սպանները:

Սակայն, Նախախնամութեան մէկ կարգադրութեամբ, երեւոյթները կը փոխուին:

անակնկալ դէպք մը պատճառ կ'ըլլայ որ Հայերը վերոտառնան իրենց կորսնցուցած իրաւունքները: Կը բռնուի Կ. Պոլսոյ Յուսաց պատրիարքին գաղտնի մէկ նամակը, որով կը հրաւիրէր Ռուսաց կայսրը գալ և գրաւել Պոլսը: Այս պարագան սաստիկ կը զայրացնէ Սուլթանը, որ անմիջապէս կախել կուտայ զայն, ինչպէս նաև անոր համախոհները, որոնց մէջ էր նաև Երուսաղէմի Յուսաց պատրիարքը: Այս դէպքի հետևանքով ընդհանուր արհամարհանքի առարկայ կը դառնան Յոյները: Եւ Եղիազար օգտուելով այս պատեհութենէն՝ կը բազմապատկէ իր ջանքերը, և ի վերջոյ կը յաջողի վերստանալ Ս. Յակոբը:

Եղիազար Այնթապցի Ս. Աթոռոյս պատմութեան ամենէն հետաքրքրական դէպքերէն մէկն է. չափազանցած էնեք ըլլար եթէ անոր անուան կցինք ՎՄԺԺ տոտոյսը: Ս. Յակոբի գրաւման խնդրոյն մէջ անիկա ինքզինքը բացարձակապէս նուիրեց այդ գործին, նոյն լուկ իր կեանքը վտանգի ենթարկելով: Իր գործունէութիւնը և նուիրումը անշահախնդիր էր. իր բարեկամները երբ կ'աշխատէին բանտէն ազատել զինքը՝ կ'ըսէր. «Ինձի համար մի՛ հոգաք, այլ Ս. Յակոբին համար հոգացէ՛ք»: Եւ ինքը յա՛նդդեցաւ ազատուիլ եւ ազատել նաեւ Ս. Յակոբը Յունաց ձեռքէն:

Սակայն յետոյ ունեցաւ այնպիսի ձգտումներ՝ որոնք համաձայն էին իր հետեւած նախկին ընթացքին: Երուսաղէմի մէջ ան ինքզինքը կաթողիկոսու հռչակեց ամբողջ թուրքոյն Հայերուն, համաձայնութեամբ և հաւանութեամբ Կիլիկիոյ Ուշատուր կաթողիկոսին: Հետեւաբար, Եղիազար, որ Ս. Յակոբի իրաւանց պաշտպանութեան համար յայտ բերած գործունէութեան շնորհիւ իր վրայ հրաւիրած էր ամբողջ Հայութեան ուշադրութիւնը, այս վերջին ընթացքով կը վերաւորէր հայ ժողովուրդի ամենէն խորունկ զգացումները, Մայր Սթոպին դէմ այսպէս եղջիւր բարձրացնելով: Իր բրածը արկածախնդրութենէ և փառասիրութենէ անդին չէր անցներ:

Հակառակ իր բարեկամներու յորդորներուն և հայ ժողովուրդի բողոքներուն, անիկա անդրդուելի ֆնաց իր ծրարքին մէջ. սկսաւ նուիրակ զլուկել, կոնգակ գրել և նոյն իսկ միւստն օրհնել: Այս ընթացքով ան իր

դէմ հանեց վանքի իր նախկին բոլոր բարեկամներն ու գործակիցները, որոնց գլուխն անցած էր Կաֆացի Մարտիրոս վարդապետ:

Եղիազարի այս ընթացքը մեծ յուզում յառել բերաւ ամբողջ հայ կեանքին մէջ. միջոց մը կը փնտռուէր այս անելէն դուրս գալու համար: Բարեբախտաբար դէպքերը այնպէս մը յաջորդեցին իրարու՝ որ չարիքը վերացաւ մէջտեղէն էլջմիածնի Յակոբ կաթողիկոսին մահուամբ և Եղիազարի էլջմիածնի փոխադրուելով:

Իբրև գործունեայ, շինարար և վճռական անձնաւորութիւն մը՝ անտարափոյս Եղիազար արժանի էր կաթողիկոսութեան, բայց իր փութկոտ ու արկածախնդիր նկարագրին հետեանքով՝ կանխեց և չսպասեց որ Ազգը գնահատէ ու վարձատրէ զինքը: Ան երկու Աթոռներն ալ (Երուսաղէմ և էջմիածին) ձոխացուց իր շինարարութիւններով և կազմակերպական ձեռնարկներով: Եղիազար Երուսաղէմի Աթոռին համար Պաւլոսէր եւ Շղթայակիր պատրիարքներու հետ միասին երեքութիւն մը կազմելու արժանի անձնաւորութիւն մըն է և Երուսաղէմի միաբանութիւնը պիտի չշղթաբար անոր այդ պատմելի՝ ի՞նչ չըլլար իր գործունէութեան ձախորդ վերջաւորութիւնը:

Եղիազարի մեկնումով՝ Հայ-Երուսաղէմը կը կորսնցնէ իր գօրաւորագոյն պաշտպաններէն մէկն: Հատիկները հետդնտէ կը զօրանան ու գերակշիռ դիրք մը կը գրաւեն Ս. Տեղեաց մէջ, տիրանալով այն բոլոր իրաւունքներուն զորս կորսնցուցած էին առաջին շրջանին:

Յոյներն ալ իրենց կարգին կը ճնշեն Հայոց վրայ ու յափշտակել կը ջանան աւտոն իրաւունքները: Հայոց եկամուտը, որ առաւելաբար ուխտաւորներէն կը գոյանար, գրեթէ կը ցամաքի անոնց գաղաբումով. կը բազմանան պարտքերը ու կը բարդուին սոսկոտները: Հայոց վանքը գարծնեղ կ'աղքատանայ ու կ'անշըքանայ:

Միաբանութիւնը յաճախ կը դիմէ Պալլա՝ պարտքի վճարման և կառավարութեան բարեացակամութիւնը ապահովելու համար: Եւ Պոլսոյ այն եկեղեցական և նոյնիսկ աշխարհական անհատները, որոնք գէշ էին պով Երուսաղէմի օգնելու ձեռնարկ մը կը զլխաւորէին, Երուսաղէմի վրայ իշխելու

յաւակնութիւններ կ'ունենալին: Այս անպատեհութիւններու առաջինն առնելու համար էր անտարակոյտ սր Աւետիք պատրիարք Պոլսոյ և Երուսաղէմի պատրիարքութիւնները կը կեդրոնացնէ իր անձին վրայ և Հայ-Երուսաղէմը կը կառավարէ իր կողմէ նշանակուած ներկայացուցիչով մը որ յաճախ աշխարհական կ'ըլլար: Ասոնք ինքզինքնին տէր կարծեւորով վանքին՝ կ'արհամարհէին ամէն ինչ, Պոլիս ալեւս ժամանակ չունէր Երուսաղէմով հետաքրքրուելու: Երբ անուանական վէճերը իրենց սոսիս աստիճանին հասած ըլլալով՝ պոլսականութիւնը իր ամբողջ ուշադրութիւնը կ'ընդունար իր անհաշիւ թիւերէն: Երբ արդէն միտք չըլլար ջլատող այդ խնդրին վրայ, որով Երուսաղէմը բողոքովին լքուած էր:

Այս լքուած վիճակին մէջ՝ պարտատէրները ամէն կողմէ կը խուժէին վանքին վրայ, ու նոյն իսկ՝ Բ. Դուռնէն հրաման բերելով՝ կը սպառնային ծախել վանքին բոլոր շարժական ու անշարժ ստացուածքները: Այս շրջանը իրաւամբ Երուսաղէմի ամենէն խեղճ և ինկած շրջանը կարելի է նկատել:

Ահա այսպիսի ճգնաժամային ատենի մը մէջ է որ արեգակի պայծառութեամբ կը փայլին Շղթայակիրն ու Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարքները որոնք կը փրկեն Ս. Աթոռը իր տխուր կացութենէն:

Յովհաննէս Բաղդէցիէն էր, միաբան Տաբոնի Ս. Կարապետի ուխտին, նուիրակութեամբ Պոլիս կուգայ: Ղինքը Երուսաղէմ կը զրկեն իբրեւ փոխանորդ, ուր չուտով կը տեղեկանայ բոլոր մանրամասնութեանց եւ զգոթխտութեան պատճառներուն: Ան կը հանդարտեցնէ պարտատէրները՝ վստահեցնելով զանոնք որ չորս տարիէն պիտի վճարէ բոլոր պարտքերը: Կրահանգ կուտայ Միաբանութեան որպէսզի նոր պարտք չընեն և խորտակելէ վերջ Օրթա-Մէճհիւր կոչուած այն խոշոր կնիքը որով կը կրնէին պարտավորակները, փութով կը վերադառնայ Պոլիս ու ազգին ներկայացուցիչներուն կը պարզէ Երուսաղէմի վիճակը եւ մասնաւորապէս Նազիրներուն՝ աշխարհական ներկայացուցիչներուն՝ գործած աւերները: Կ'առաջարկէ անմիջապէս զատել Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը, անոր կրօնական ու առաքելական նկարագիրը

պահելու համար, վասնզի Պոլսոյ պատրիարքութիւնը միայն վարական բնոյթ ունէր: Կ. Պոլսոյ ժողովը լսելով Յովհաննէսի խմատուն խօսքերը՝ զինք Պոլսոյ պատրիարք կ'ընտրէ: Յովհաննէս կ'ընդունի այն պայմանաւ որ իր գործակից Գրիգոր վարդապետը եւս ըլլայ պատրիարք Երուսաղէմի: Ազգը սիրով կ'ընդունի այն առաջարկը ու այդ անպուշական զոյգը կը լծուի գործունէութեան, նախախնամական դեր մը կատարելով ոչ միայն Երուսաղէմի այլ ամբողջ Հայութեան համար:

Գրիգոր վարդապետ, որ նոյնպէս Տաբոնի Ս. Կարապետի միաբան էր, Յովհաննէսին հետ Վոլոտի ստիպումներուն վրայ է որ կ'ընդունի պատրիարքական պաշտօնը եւ 1717ին կը հաստատուի: Առաջին գործը կ'ըլլայ վանքը մտքիւ աշխարհական դործակալներէ, և իր բացակայութեան՝ միաբաններէն Յովհաննէս վարդապետը (Հաննէ) իրեն փոխանորդ կը կարգէ: Բայց Երուսաղէմի մեծագոյն միջառնալը վանքի ահաւոր պարտքն էր: Գրիգոր վարդապետ ծանր շղթայ մը կ'անցընէ իր վիզէն, իբր նշան Երուսաղէմի գերութեան, և կ'ուխտէ չհանել զայն իր վիզէն մինչև որ չվճարէ վանքին ամբողջ պարտքը, ու ասկէ կ'առնէ իր Շղթայակիրն անունը: Ան նոր ձեռնարկած էր իր ուխտի կատարման, իբր Յոյներէ և Լատիններէ կը համաձայնին նորուզել Ս. Յարութեան Տաճարը: Շղթայակիր չի յուսահատիր: Կոլոտ կը փութայ Երուսաղէմ՝ անձամբ հակելու համար Երուսաղէմի գործերուն, մինչ Շղթայակիր, զրամ հանգանակելու համար, երկուքուկէս տարի շարունակ կը ըրջի մայրաքաղաքն ու ըրջուկները, որմէ ետք միայն կը վերադառնայ Երուսաղէմ և Կոլոտն ալ կը դառնայ Պոլիս:

Շղթայակիր ոչ միայն ամբողջութեամբ կը վճարէ վանքին ահաւոր պարտքը, որ կը հասնէր 27,764 դահեկանի, այլ նաեւ կը փրկէ այն բոլոր կալուածներն ու եկեղեցական սրբազան սպասները, որոնք գրաւի դրուած էին պարտատէրներու կողմէ:

Ութ տարիներ շարունակ կրելէ ետք, Կաթողիկոսին, Կոլոտին և համայն ազգին խնդրանքին վրայ, Գրիգոր պատրիարք կը հանէ վիզէն ծանր շղթան ու անկէ ետք միայն կը բազմի Առաքելական Աթոռին վրայ:

Ապա ան կը նուիրուի Ս. Աթոռի բա-

րեզարդութեան, միշտ խորհրդակցութեամբ և զործակցութեամբ Կոլոտիւ Նախ կը բաւականապէս վարչութեան վերաբերեալ հարցերը, մասնաւորապէս պատրիարքական ընտրութեան պարագաները: Երուսաղէմի և Պալատի պատրիարքութեանց միութեանն առաջ՝ Երուսաղէմի պատրիարքները կ'ընտրուէին Միաբանութեան կողմէ, միշտ նկատի առնելով նախորդ պատրիարքին կամքը: Երբեմն ալ մեծ բարեբարներու թելադրութեամբ կ'ընտրուէին անոնք, ինչպէս էր Պարոնտէրի պարագան: Սակայն, այդ միութեան շրջանին, Երուսաղէմի Միաբանութեան ղեկը կը վարէին Պոլսէն ժողոված եկեղեցականներ և պապա-նապրներ, որոնք, տեղեակ չլլալով Երուսաղէմի վիճակին, պատճառ կ'ըլլային անոր դժբախտութեան: Ատոր համար՝ Շղթայակիր կը հաստատէ կանոն մը՝ ըստ որում պատրիարքական թեմաները պէտք է ընտրուէին Երուսաղէմի Միաբանութեանն, որպէսզի հմուտ ըլլային տեղւոյն յարաբերական գործերուն: Բացարձակապէս կ'արդիւն աշխարհական գործակալներու կամ պապաներու ներկայութիւնը Հայ-Երուսաղէմի վանական գործերուն մէջ և կը լուծէ Երուսաղէմի և Պոլսոյ պատրիարքութեանց միութիւնը:

Երկրորդ գործունէութիւնը կ'ըլլայ շինարարական: Իրաւակից եկեղեցիներու մէջ կատարած կարեւոր նորոգութիւններէն զատ կը նորոգէ Ս. Յակոբայ տաճարին փառաւոր խաչկալը՝ իր տեսակին մէջ մէկ հատիկ, ծեփերը, բոլոր պատկերներն ու յախճապակները, Ս. Պողոս-Պետրոսի և Ս. Նշանի մատուռները, ի մի բան՝ Ս. Յակոբը իր ներկայ ձեւին տակ ուղղակի արտագործութիւնն է Շղթայակիր շինարարական բարեզարդութեանց, որուն ծախսը հոգացած է Սեդրոս ամիրան, Ս. Աթոռոյս մեծագոյն բարեբարներէն մին և որուն կողմէ Ս. Աթոռոյ իրը յիշատակ նուիրած կառուածները մինչև հիմա ալ կը մնան:

Մեր սեպհական եկեղեցիներէն զատ Շղթայակիր նոյն ձեւով կը նորոգէ Նաեւ Ատորինբու եւ Հապէշներու վանքերն ալ, որոնցմէ առաջինին մէջ գոյութիւն ունեցող հորինէն արձանադրութիւնը միայն վերջերս վիցրուեցաւ: Կ'ընդարձակէ Հայոց վանքը՝ խաչմաներէն գնելով բազմաթիւ թաղեր,

որոնք գրկեց ըլլալով Հայոց՝ միշտ նորանոր փառանք կը հասցնէին վանքին:

Իր ձեռնարկներուն ամենէն կարեւորներէն մէկն էր անտարակոյս Զեռագրաց Մատենադարանի կազմութիւնը: Իրմէ առաջ Ս. Աթոռին մէջ կային անուշտ ձեռագիրներ, որոնք սակայն կը գտնուէին լքուած և քայքայուած վիճակի մէջ: Զանոնք խնամքով կը հաւաքէ ու կը հրատարակէ հետզհետէ նորերով: Նոյն հոգածութիւնը ցոյց կուտայ նաեւ Պանծարանին նըկատմամբ:

Շղթայակիրի այս մեծագործութիւնները թուելէ վերջ՝ Հիմ խորհրդ թէ պէտք ըլլայ խօսիլ նաեւ անոր նկարագրին մասին: Իր գործերը արտայայտութիւնն են իր կրթմանը, հեղ հոգիին և աննկուս կամքին: Երբեք ևս ևս սուր կեանք մը վարած է ան, որուն ազդովին կը պարտինք միայն յարգանք և երախտագիտութիւն:

Այսպէս Հայ-Երուսաղէմը, որ ամբողջ թրքական տիրապետութեան ժամանակա-միջոցին ապրեցաւ հալածանքի և տառապանքի մէջ, Պարոնտէրի, Նղիւզարի, Շըլթայակիրի և Կոլոտի անսպառ ջանքերուն շնորհիւ պարծանքի առարկայ դարձաւ: Իրականացնելով Գրիգորի խաչին խորհուրդը՝ Տար Աստուած որ մենք ալ կարենալինք զայն նոյնութեամբ փոխանցել յաջորդ սերունդներուն, որպէսզի անով մարմնացած դադափարը, այսինքն Աստուծոյ գադափարն ու ազգին կրօնական ողջմտութիւնը, կարենար կատարել իր փրկարար գերմեր մեր ազգային կեանքին մէջ:

ՈՅՐՈՎԱԹԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ՅԱՐԶԱՆԻՐԻ ԵՒ ԽՈՍԻՐ

Դեղեցիկ կեանքներ, ըստ իս, անոնք են որոնք մարդկային եւ հասարակաց յայտին համեմատ կը շարունակ, կարգով, բայց սուսանհալի, առանց ծայրայեղութեան:

Կատարուած պատգամներուն գիտակցութեան մէջ ընդունկ բան մը կայ, որ, հակառակ անեկայնի, զգալ Խոսայ թէ կեանքը բարի է:

ԳՐԱԿԱՆ

ՄԱՐԿԻՆԻՑ ԳՐԱԿԱՆ Ի ՎԵՐ(*)

(ՀԱՐԻԻՐԱՐԱՄԱՆԻՍ ՄԸ ՄԵՋԷՆ)

Կէս դար կը բաժնէ մեզ այն օրերէն երբ մեր արդի մատենագրութեան (այս բառին մէջ կ'ուզեմ զետեղուած տեսնել իմացական մեր նորագոյն վաստակը, անընական թէև ա'լ ընտանի կրկնատարազ յորջորջում մը սրբագրելու փորձ մը ընելով) ամենէն բացատիկ մէկ մշակը հոգի էր, նոյնքան բացառիկ յոյսերու արշալոյսի մը մէջէն, Գրողներն անշուշտ մարդերն են իրենց ժամանակներուն: Այս տարազը շատ քիչերու համար բացարձակ է այնքան որքան Ռաֆիկին: Ազգային մեր գիտակցութեան համատարած փաստը, որ անոր գործերուն ժողովրդականութիւնը ունի իբր յայտարար, Ռաֆիկին վերայով հասած է վնասական իր արժէքին, կէս դար առաջ ըմբռնելի չէն այն մարդերը որոնք անոր գործը կը դատեն այսօր, ետքէն սորվուուած պատգամներու լայնութիւնը: Մեր ժողովուրդը կարգապահ է անոր գործերը կարգուուր հիացումով ու խանդով, առանց հերձուածի:

Գրողնի՞քը այս հրաշքին:

Անշուշտ շատ տարբեր կը միջամտեն ատոր լուծումին: Արտահանել այդ տարբերը մէկիկ մէկիկ, զիս պիտի հետաքննէր զուտ գրական գեներինն ուր մտադրած եմ կենալ: Ատիկա պիտի նշանակէր վերլուծումը ընել մեր հասարակական հոգեբանութեան. վասնզի, քիչ անգամ պատահական բախտով մը՝ գրական այդ գործը համադրութիւնն է ժողովուրդի մը ամբողջ զգացումներուն ու հակատագրին: Ու ժողովուրդը բառը, այս առիթուն վրայ ըմբռնելի ու զիւրին սերունդը չէ որ գրողի մը վարկը կը յօրինէ կամ անոր գործին հորիզոնը հիւստայ, այլ՝ դարերու երկար շարան մը, որ մարդաց արիւններուն մէջէն կը քայէ ու կուգայ, մեռնողները ապրեցնելով անընդմէջ տեղադրութեամբ մը: Ինչ որ գտեր էին Ռաֆիկին աչքերը մեր ցեղին խորագոյն, անորագոյն աչքերէն, ու, գրեթէ, մեր բոլորին մէջ կանգուն պարտադիր իմաստութեամբ մը, հեռազգայնութեամբ մը, նաև՝ իր օրերէն ալ առդին, — անուր իրողութեանց այլապէս անորակելի ժայռաշէնը, կը կազմեն վաւերական յիշատակարաններ մեր հասարակական հակատագրերը պարզաբանող:

Գերուած իր գերեզմանէն մինչև նստման կա-

մարները օփուռքի այլատարազ բայց խորքին մէջ նոյն մեր նոր գերութեան, հակառակ մեծ ճիգով հերքումներու, ու, նորանուաճ երջանկութեանց չէմ ըսեր առասպելին այլ կամաւոր կերպով մը ոտկոճած համապատկերին, մեր հոգիները այսօր չունին զարծեալ ուրիշ անուն մը — զուք բէք պատրանք մը — որ սիրաբար խորհրդանշէր, տարազէր ինչ որ, նոր ժամանակներու սեմին, կազմեց մեր երջանիկ, բայց այնքան ազգաբախտ զարթոնքը:

Ռաֆիկի գործը համադրութեան մըն է շատ ընդարձակ իրադարձութիւններու: Յանգում մը անիկա զարաւոր յղացքներու, ինչպէս նոյն տեքստի սկիզբը մը, կարմիր ցալալալայս մը ուրիշ նոր պատգամներու: Կէս դարի ետքը երբ մեր ակնարկը վերստին կը փորձէ չեմ ըսեր վերադառնալուն, այլ զոնէ հասկնալ այդ գործը, կը շուարի, գրողին պարզ ու համեստ տուրքերուն, բայց անով իրագործուած անհուն յեղաշրջումներուն հակապատկերին զիմաց: Բան է որ զուք է սակաւ կասկածէ: Ու ասիկա արժէքը՝ իրմով ալ պատմութեան անցած խորհրդանշանին: Անարգար որքան անկասելի պիտի ըլլար այդ խորհրդանշանը զարնելու ու զանդուանդներուն վրայ սուսուսանալի նետելու փառսը կապել մի միայն իր անունին: Ինչ միակ չէ եղբարական այդ զաւառի վրայ, իր ժողովուրդին կործանած շէնքը ոտքի հանելու հերոսական վաստակին մէջ, խնթիցած ու վսեմ, Ու ճիշդ է դարձեալ որ մեր պատմական հայրենիքին խուլ անիկաններէն մինչև պերճ ոտտանները արևմուտքի մշակոյթին, մեր ցեղին բոլոր արի ու արդար կարողութիւնները կրկն են իշմած սրբադրելու համար զարեւու աղէտը: Պատմութեան պիտի լընեմ: Բայց, իր օրերու մեր մեծ, բարձրարժէք մտաւորականներէն, ու նոյնքան լայնամիտ հոգեբանականներէն ու հանձնարելի գրողներէն ոչ մէկը կըցած է մեր այդ ձգտումը աչքի բախող կարկանդակով կերպի ցալ զնել, նշուածն որքան Ռաֆիկին, իմ սերունդին իմ կերպը մոռնալ թէ որքան բարձր ու գեղեցիկ խուլ մշակներ, որքան կարողի երազներ, իր էջերով մատուցուեցան մտաւորականներուն ու նոյնքան ու աւելի մասնաւանդ՝ զանգուածներուն արբերաններէն, Ծրանապան ուսման թիկ վէպերու թորգմանութիւնները պահ մը տեղի տուան այդ գեղջիկ գրողին ուժգին հմայքին: Ու կը սերեմ հաւատալ թէ մեր գրականութեան արևմուտքի մեր այսօր ուրիշ պատկեր պիտի ընծայէր մեր գուրգուրանքին ու թերևս հիացումին, եթէ Ռաֆիկիով մուտք ըրած գրական ուղղութիւնը արդէն չհանդիպէր անհայտնական դրաքննութեան:

Գծուար, սա սեղմ էջերուն մէջ, նուսնել փորձել այդ շրջանը ուր մեր միտքը վերստին ձեռք առաւ մեր պատմութեան չքեղապոյն երգչներէն մէկը, թերեւս ամենէն սրտառուլը՝ որքան, աներաւ՝ մեր տապալումին մէջ, նիսպալներ փնտռողի մեր փաքորգութեան զոհ ընել անհուն խանդի այդ արշալոյսը ու յարակից զոհեց

(*) Այս ճորտում մէկ մասը լոյս է տեսած Բարիկ հրատարակութեան յոբինակամ հաւաքածոյն մէջ:

ներ լինելով պիտի դաշին իր հարկերամեակին կապուած միջոցը պատշաճ խտրութեամբ մը սեւեռու աշխատանքին:

Այդ վիճակներէն մէկը՝ Ռաֆֆիի գործերով նուաճուած աշխարհն է: Միւսը՝ այդ աշխարհը նուաճելու համար գրադէտէն գործադրուած եղանակը, ըսել կ'ուզենք՝ արտայայտութեան իր գործերը:

* * *

Ռաֆֆիի աշխարհը բացառիկ ընդարձակութեամբ երևայթ մըն է ամբողջ հայ գրականութեան մէջ: Այս վարկածը նկատի չունել միմիայն ծաւալը որ կրնայ տեղի տալ Մխիթարեաններու ստուար շեղչերուն դիմաց: Այլանի հատորները չախլախիւ մեծութիւններու փաստեր են: Բայց իմ տեսակէտը կը յեղի էջերով պայամաւոր վատասկին կշիռէն, ծանրանալու համար ստեղծագործական արդիւնքներու: Ուրիշ բան է արձանագործութիւններ ընդօրինակել ու այս առիթով ջանի մը բացազանչութիւններ կամ կրկնաշիջումներ կցել ընդգրկներուն, ուրիշ բան՝ քրոնիկի մը միակ էջէն ամբողջ շէնք մը տաքի հանել, հոգ չէ թէ պակասաւոր, երբեմն սխալ գոյներով (Սամուէլ):

Ռաֆֆիի աշխարհին հետաւոր սահմանները կ'երկարին մինչև չորրորդ դարը մեր պատմութեան, կեցրոն ունենալով նոյն ատեն իր ժամանակը, տարօրէն ծանր ու արիւնքաւ եղելութեանց զուգարածը որ կը բռնագրաւէ ժողովրդու երկերուդ կէտը: Իր գործերուն մէջ իբր թատր կամ ոգի գործածուած վայրերը, անները, մայրաութիւնները չեն որ կ'որոշարեն իմ վերագրումը: Այլ՝ այդ հազար հինգ հարիւր տարիներու հոլովութիւնը նոյն լոյսին մէջէն տեսնելու, նոյն դարկով զգալու իր տրամադրութիւնն է որ աշխարհ մը կը գտնաւ իր մօտ:

Այս ընդարձակութեամբ գետնի մը վրայ է որ Ռաֆֆիի տաղանդը չփոխել կուգայ մեր ամենէն պայծառագոյն շրջաններուն, ուրիշ խոսքով մեր ժողովուրդը զգալու իր կերպը կը նոյնանայ բոլոր մեր յատկանշական գրողներուն ցոյց տուած հոգեբանութեան: Դուք մի տարբեր սեներակի պատկերէն ուր այնքան շատ է թիւը այսպէս որ հեռուած գրագէտներուն, Գանի՝ անունը ստացած բախլը ունի դիմաւորելու ջանի մը զարուհեանք մը գտնէ: Այդպէս չէ պարագան անոնց որ Նիզիշ, Գարպեցի, Խորենացի, Շնորհալի կը հուսնին: Ու մէկ են այս մարդերը. ըսել կ'ուզենք՝ նոյնն է կերպը որով այդ անուններով մեզի ստուգուած զգայութիւնները կը բերեղանան մենէ ներս: Ռաֆֆիի մեր դարերը սեներակ իր գերպիւն մէջ անշուշտ չէ հասած բացառիկ այն կատարելութեան սրով արուեստի գործ մը կ'ար-

համարէ ժամանակին աւերը(*): Ձեւը անշուշտ է, վաճախան սեւեռումներ ոչ բարձրերէ, քաղաքային տեսիլներէ, ոչ ալ տիպարներէ: Կատարական, այսինքն պատմական հոգեբանութիւնը կերպագրող, ի՞նչ վայր: Անոր էջերը մեզի կը բռնան կախարդական կամարները մեծ այդ շիրմատանին, իրենց դամբարաններէն դուրս հասելու համար հին այդ հերոսները, գծախոս, այլապէս տպաւորիչ գեղեցկութեամբ իրենց խոհ վրիպանքին: Այս ոգեկոչումը, թերեւ չափով մը երկնակայ Յուսիկներու եղանակին, կը տարբերի անկէ ոգիով ինչպէս առաջագործութեամբ: Յետոյ, դարերու վրայ ու թափառումը, զախարդականութեամբ կոչուող երբեմն հասց կ'առնէ այնպիսի պատկերներու առջև որոնք վէպին ու պատմութեան տեսակ մը իրարմէ վերածումը կը ցուցադրեն, ինչպէս չէ զգարած ըլլալէ կենսաբանական, այդ գծախոս հոլամասերուն վրայ, չարացած ունի՞ք դուք ձեռքի դինը այս ժողովուրդին դարձումն որոնք այնքան տարբեր գնացք մը կ'առնեն երբ տափաստաններէն կը բարձրանան զէպի հայկական սարահարթը, ի՞նչպէս չեն մեռած մեր հոգիները (չեմ ըսեր մեր մարմինները) այլքան խիստ բռնուած պայքարներու շառաւիղի զէմ: Մտածուելու խոհ զլիսն պոռոյտ կուտայ զա հեղեղներուն: Ու գրագէտը որ յայտնատեսութիւնն ունի այդ հոլաբանը, զարմուտած կ'ընկրկի տեսարանին անպարագրելի մեծութեան ու գծախոսին առջև: Ասկէ թերեւ վրիպանքը Ռաֆֆիի պատմական այն վէպերուն որոնց գործողութեան զաւարտ շատ խորերը, հեռուները կ'երկարածուի: Բայց, եթէ Սամուէլը չորրորդ դարու մեր հոգեբանութիւնը չուանելու ճիգ կը իրեն արժէք մը կը ներգրծ միայն, անխուսափելի վրիպանքը գործին, իմ կարծիքով, արդիւնք է: Այդ դարերուն մեզի համար անկարելի իրենց կառոյցին: Մենք այս-

(*) Արուեստի զգայութեամբ հետ զոյգ ընթացող ու անոր հաստատարիչ ընկալող պատմական զգայութեամբ Ռաֆֆիին մօտ կը տեսնուի գրեթէ մէկ ունայն ճակատամերձ, զիմիկ կանխող սեւեռնակներուն հետ նոյնացնելով պատմական իր հատկացողութիւնը: Չունի, ինչպէս չունին հինքն ալ, անխառնախփի պատմաբանութիւն իր օրերուն ալ անհրաժեշտ տարրեր: Տարրերն զարեւոյթ մեծ այս սեւեռնակ մօտ, ինչպէս զարեւոյթ, միջոց ալ մտադրել վրայ, թէ չափաւորապայայտի մարդերը թէ վեհեփիկն է: Վեհեփիկն վաւաստաւոր պենետրաներէն զոգնց վերջինները մանաւանդ տեսնուելու հետեւները գիտաբանը գիտաբանը կը նախադասեն հոգիները քաղաքացիական այլապէս եակաց ջանքին: Մեր օրերը բնագիտական կեցումովն ալ մեր պատմութեան խմտաբան դէմ գուրկէ տեսնուած կրակին: Սիւս չհասկնալով համար պարտք կը տեսնուի աւելցնել որ անգրիկական մէ ժամանակաւ դպրոցները պատմութեան բազմազանութիւնը բնագիտական հիմնական վաւաստաւոր դաւաճու կենտրոն: Ոչ չոր, բարեկարգ, բազմազան մանր մեքանիկ համակարգներուն, ոչ ալ քիւրակաւ, բարդապիտ,

մուս մեր միջոցներով չենք կրնար տեսնել ինչ որ եռապատ է իբր սրբազան խկուծիւն խորը այդ ընդունարաններուն որոնք ժամանակին առաւ զանհերն են մեր ետին: Կը հաւատամ թէ կուգայ օրը երբ մեղի կը արուի պատահութիւն հոգեբանական ընդծովաններով խորաշափումը ընել այդ անդունդներուն: Այս զուգորդութեամբ, խօսիլ Խումայի Մեկիոսիքեանց եւ Գալիք Բէզ գործերէն պիտի նշանակէր մեր միջնադարը երկարածպէս մինչեւ նոր ժամանակներու դռները, վանդի այդ վէպերը պատմական անմատուցութեանց կը նիջովը շնորհէ իրական, իրենց աշխարհին ու պարունակած հոգեկան վիճակներուն համապատկերովը կը զատուին հաւասարապէս թէ՛ վկայն, որ ստեղծագործութիւն մըն է ու կ'ապրի իր ներգոյնէ պարծէքովը, թէ՛ պատմութենէն որ նախ գիտութիւնն է, ըլլաւ համար երկրորդաբար ըստեղծութիւն կ'ապրի իր առարկայական արծէքովը, կարգադրէ Դրասխանակիրացի կաթողիկոսիք ջրոնիկները, Լատիլիքոցին, Դարեանաշէրիին այնքան տարօրինակ փշաւները հասկնալու համար թէ այդ էջերէն մեղի մատուցուածը վէպ է թէ մեր իրականութիւնը: Պատմական վէպը, այնպէս ինչպէս փորձուած է անկա մանաւանդ անգլիական գրականութեան մէջ (Սկոթլանդի զուգորդութիւնը) զուր տեղը չէ որ կը նշատուի զօնարագոյն ճիշդ մը խղճամիտ ամէն արուեստագետի համար:

Բայց Ռաֆֆիի վարկը կապ է առաւելադան չափով մը ժամանակակից աշխարհին: Ու հոս է հարցին երկրականութիւնը:

ԺԹՅՂ զարու երկրորդ կէտը բոլորովին տարբեր ժողովուրդ մը կը հանէ նայուածքին զէմ ամէն անոնք որոնք մեր պատմիչներուն վրայով յայն են հետապնդած այդ ժողովուրդին օրտա զարկը գտնելու ու զայն հայտնցնելու ինքնիւրն: Սփիւռքի մեր երջայնները, այսօր այլեւս պարզուած հոգեբանութեամբ մը կրնան զիմառել իրենց շրջապատին բնութեւնը հակադէպութիւնները, հասկնալ ու սիրել զանոնք: Կարողուի բոլորովին հարաբերութիւններէն ու Ռաֆֆիի յուզած հարցերուն մէջ ըսմանքիմ, միտքամաքիմ ու աւա՛ղ՝ նաեւ լիզօքիմ քննանք հաստատել, ու ասովա՛ւ առանց տառապելու: Միւս կողմէ մեր հայրենիքին մեծիմաստ զարթոյնները կրնան երբեմնեւ ինքնազուրկ իրենց մտահոգութեանց արդար, պարզ, ամենաաւան պարունակին մէջ իրենց փարախի մուտքին զնելով նոր ցուցատախտակներ, ու մեր ժողովուրդին գերագոյն տագնապը վերածելով այսպէս նարուած խտաի, ոչ-

խարային հանգիստի հարցի մը, իրենցմէ զուր ուրանալով հարիւր հազարներու համոզ բազմութիւններուն:

Այսպէս չէին ռական անոնք որոնք 1864-ին մինչև 1915 նոյն այդ տագնապը տաղաւապցան, ու ինկան, որբաւան զարմանք ի ինչիբի, իրենց համարներուն վրայ՝ Հոս դադար կուտամ այս վերլուծութիւն, զայն չվերածելու համար ժամանակիպէս տառուր ու փոքրօրի գիտութեան օր, ազնունք վերջի դիրքին, ազնունք մարդարէութեան հետ կը շփոթուի ու զարմանքներուն արդէն ճամուսած հոգին աւելորդ ու անիրաւ զրկանքներու կ'առաջնորդէ, ի պատիւ Ռաֆֆիին, կ'աւելցնեմ սակայն. — Անկա շտեղծեց մեր զրբերութիւնը, Զայն հասկնալու, զայն զիմարիւր, զարմանելու իր կ'ըրգը: — Կեղծաւորներ են անոնք որ կէս զար առաւ զորբերութեամբ այդ հոգեբանութեան օտար կը զառանքի իրենք, Ու Ռաֆֆիի զրկան խառնար այս համայնական զարթոյնին խորը ունի իր ճանաչիւն: Մեր ճակատագրին մըլձաւանը մեր պատիւարներուն, կաթողիկոսներուն, գրաւորներուն պատկանելուն չափ, աւելիով սեպհակաւորութիւնն էր ամենապարզ հոգիներուն, զարկին ինչպէս ասոր թշուառ մօրը կամ կնոջը: Ու ան կը խառնար այդ կնոջ տիրութեան, հասկնալի էր պարզ իր պատգամին սփոփանքովը: Կայծեր, Խեմք, Զայլալեղիմ Արեւալանք չեն կարգացուած, այլ լափուած: Ու այս հոգեկան վիճակը մտնալու չին բոլոր անոնք որոնք մեր պատմութեան այս իրելին շրջանին զիմաց կը յաւակնին զաս տալ մեղի, մանաւանդ նոր ուսումնարան տարաւորներէն: Ազգային դատին հետ նոյնացող այդ գրականութիւնը կրնայ վերաւոր ըլլալ բոլոր դատերուն համար անխառնափելի այլմեկանութեան փ. աստք յարակից մտազոյնին մեղքերովը, կը ճրկեն: — Մեր անգագրանքը Ռաֆֆիին առաւ ուղիղիւ ենք մեր հոգիներուն:

Ազգային հարցին այսքան խոր, տիրական ձգողութեանը քով, Ռաֆֆի լայն է բացած իր տաղանդին համարները զէպի ժամանակակից ուրիշ երեւոյթներ, որոնք ժողովուրդի մը բարոյական զիմագիծը կը յօրինեն: Մեր բարբերը(?), մեր Արիւն, բառին տալով առնուալն տառնահինգ զարբերութեան ու ճարտարութեան: Մեր իմեցիկները իր այնքան տրտմած, այնքան իրա-

(*) — Բարբերու պահկերացման տեսկետով Ռաֆֆի դարձ է կազմած: Յսկի Ա. Բարդուր իր կորիզ կը խոսնակ ինչ որ Շիրվանգաղի գործին ամբողջական ու միակ առաւելութիւնը քննի բոլար: Այդ քննի է դարձնալ որ անոր ճայումը պարտաւ պահեց նոյնիսկ քննադիմաւորն ու քննութեամբ իրենք մէջ սեւեւելալ բարբերու մնայուն գիծն ու արիւնի մինչև իսկ օտարներուն համար: Եւ այնքան իրենք էր խոսնակողին պարսիկները իրենք են պահիւ բերալ քաղաքացւոյն:

քանակեցե՛ր հոգեւորութիւնը գրեցնեմուն: Այլ երկուքն իրարու վերածումով կանգուն գո՛ւծ, ուր արեւմտեան ու գիտութիւնը իրարու թիկունք դառնալին: Փա՛ս. — Զըլայէին Մայալմայուն, լիւելալ համար արեւմտի գործ մը:

գիծերուն մէջ տիրաբար նուաճուած(°), մեր վաշխառուները, իրենց ամբողջ շնորհամբովը և անփոխարինելի կարգաւորելով, ու զարտուղի վիպական միւս տիպարները որոնք թերթներէն բնակարանք ըլլալու ևս կապառակ, գիտեն այնքան հարգաւոր ու հաւատարմութեամբ մնալ համայնական կեանքին: Մարտնչները, Արշալանները, Փառք Պետրոսները մարդեր չեն միայն վիպային գործողութեան մը գահաւորակ ծառայող, այլ այն բարոյական արարածներն են որոնք զրգրել են առաջ իրենց կեանքը կը փոխանցեն ողջ իրականութեանը, առնցքմէ աւելի կատարելապէս լինելով մը, երբեմն ապրելով քանի մը զար: Տիպարներ (գրական) յաւիտենական հարցը մեր մէջ ամենէն առաջ զիմարող հեղինակը Ռաֆֆին է: Ու այս մարդոց քով ի վեր մեր գեղելու աշխարհը իբր վեհական գիծերով: Բայց առաջ օհ ի՞նչն են նախնական բայց տարօրէն վարակիչ արուեստի մը վրայով որ հասկնալի կ'ըլլայ նոյնիսկ նախաւոր, գիրէն առաջ գրականութեանց վարկածը կրկնելով մեր օրերուն:

Ան թէ ինչու չեմ զարմանար, երբ մեր ժողովուրդը, բազմապատիկ ճակատներու վերածուած իր անհասկացողութիւնները, կիրքերը, թշուառ ու թշուառական հաշիւները մէկդի կը դնէ, անտուր վարկ մը բռնալու համար իր զբոսըներէն մէկուն, ու տունելու ծննդեան հարկը մանակ մը, երբ նոյն այդ ժողովուրդը այնքան վայելուի, հարգաւոր և խնայող մը մը առնուաւոր ազդուներէն թերեւս ուղիով, չէ վառանաւ անօթի թաղելու գրեթէ բոլոր անխառն վատաբանութիւններն իր միտքին: Անցողակի դիտել կուտամ որ իր ողջուցը Ռաֆֆին ալ զերծ չէ մնացած այս ճակատագրէն: Անպիտան այն աշխատանքը որ անոր տեղեկագործ տարիքին կը դուրս գալիս, առնուազն սպաննող գերութիւնն է զբանջան կոչուած նոր օրերու Մոզոզներ: Անիկա մարդն եղաւ որ իր խուցէն դուրս աշխարհ չը հանջցաւ ու երբ դուրս ելաւ անկէ, ասիական ըրաւ երթալու համար յաւիտենապէս չբացող խուցին:

Ռաֆֆիի աշխարհին պարտուպատշաճ պարագրուելը գտաւոր է ընդառաջել սա սուղ սիւն-նախնական հաշիւով: Մարդեր կան որոնց անունը անհուն համազգութիւն մըն է: այնքան անոնք

կեղծողը կազմած են իրենց շրջաններուն Պարզ արտասանութեամբ մը բառ է մեղի թելադրել ընդարձակ, շատ խոր իրողութիւններ, Պետրոս Դուրեան մը, հակառակ իր հանձնարարին մեծութեան, իր կեանքին մէկ սխառ կողմին վրայ անշինջ քանդակուած գերեզման մըն է ու այդքան: Ռաֆֆին զար մը ողբերգութիւն: Կը բաւականանաւ միայն հաստատելով որ անոր աշխարհին սա տարապայման ընդարձակութիւնը յուզիչ որքան անտուր երևոյի է ժամանակակից հայ զբոսականութեան մէջ: Անոր հաստատ, մշտապէս, ողբերգական երթամար, — զոր ուրանալու չափ անզգամ կ'ըլլանք հեղուկստէ, — պատմութիւնն է հայոց աշխարհին: Միայն այս թափանցումը բաւ էր անոր հաւանք յարգանքի անխառն լուսնայնութիւն մը պատմուելու: Մեր անցեալը տեսնել, իր առաջադրութեամբ, իր մօտ չի նշանակեր անխառն անցեալապատկեր (passéisme) զոր արդի կզօր ժողովուրդները անգամ չեն յաջողած որբել արժէքներու տախտակէն: Այլ՝ մեր հոգիներուն յանձնել կուրապոյն զպատմութեամբ մեր զբոսականութեան: Գտնի մը արեւմտ, դրամատուն, երեքշաբթականայն ու ջրանցք կրնան մեզ պատրել: Բայց չիկայ բան մը մեր հոգին այնքան զղբող որքան մեր պատմութեան կակիւր: Ռաֆֆի այդ անցեալին մէջէն հետեւած է ցաւի մեծ ակօսին որ իր օրերուն պիտի կազմէր առաջին ծովը մեր նոր ողբերգութեան:

Ռաֆֆիի աշխարհին երկրորդ ու նոյնքան արժէքաւոր կիսազուրկ ժամանակակից կեանքն է որ կուտայ: Հոգ անոր տաղանքը յաջողած է գերազանց կարգաւորել նուաճել ու կազմել իր մարդարէաշունչ խանդին մէջ ամբողջ սերունդ մը: Մեր հոգիին ցցունքները, դրոժմներու համար հարապատ պատկեր մը գէշ կերպով տաղաւարող տարապէս, ոչ ոքի մօտ գտաւ այն կատարելութիւն, յիշատակարանային վարժամ ոճը, զարեւր գիմարող այն կառոյցը որտեղ Ռաֆֆիի գործնական այդ մասովը անմահ տարրերն են մեր հոգեկան հարստութեան: Զգիւթները մեծութիւնը, խորութիւնը՝ յատկանշական տուրքերու աշխատելու արժէքաւոր հարցերուն հետ: Կրնանք այսօր կրնանք զարմնել իրեն, իրմով կանգնուած հոգեկան աշխարհին: Ձեռք կրնար զայն կործանել իր իսկ ժամանակին սլաքովը: Ան ըսած է իր օրերուն շրջան ընտր շարժուն Հայաստանին, իր ժողովուրդի հոգիին հիմնական կարգախօսը:

Ե. ՕՐԱԿԱՆ

(°) — Նալպանեանն արմատաւոր այս յուսփուն մէջ աւելի վերջ երեւան եկած չարափոխութիւն պէտք է գնել անաղար ընէ սկզբնական օրերին այնքան մեծ ու խանդավառ պահելին առջեւ: Պարման սպաննեց զբանաստեղծը (իր մտանքները և յարակից գրամանկերով): Արփաբեան ցոյցը բոլոր ինքնիշխանութիւն համար: Անճառն զկայ Փանգրուցին ցամաքայնեցող այս բառին մեղոր դուրս է իրմէ: Ռաֆֆին Խեթրք Փանգրուցին մը չէ, այնքան մօտիկ կենալով նախնեք օրերին:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Խ Ա Լ Դ Բ Ա Ռ Ե Ր

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՄԷՋ

Շարունակութիւն Մարտի քիւնց եւ վերջ.

(Դ) pa - ru -, հայերէն վարել, Ահա մի բառ, ծագումով եւ հասկացողութեամբ մի խաղ — բուն հայկական բայ, որ մեր գաւառական մատենագրութեան մէջ այնչափ յաճախագէտ է գործածական է, որչափ խաղ արձանագրութեանց մէջ, Ինչպէս պիտի տեսնենք ստորեւ յառաջ բերուած նմոյշներէն, խաղ թագաւորներն իրենց յաղթութեան մանրամասներն պատմելէ յետոյ, առնուած աւարէն կամ տուրքէն առաջ կը գրեն pa - ru - bi բառը, այսինքն այնչափ ձի, եղ, ոչխար, մարդիկ կամ կանայք գերի վարեցի առ Բիւայնա երկրին (Վան)։

Parubi = վարեցի, սկզբնական պաղածայն տարադարձուած է վի, ինչպէս բաղմաթիւ ուրիշ բառերի մէջ։ Առաջին անգամ Մօրթմանը⁽¹⁾ կարդաց բառը թէ՛ par - bi եւ թէ՛ pa - ru - bi կրկնակ ձևերով եւ

իրեւ համանիշ տուաւ *переворот* (յուշարէն) եւ *fahren* (գերմ. երթալ, ճարտարել)։

Սէյս⁽²⁾ սկիզբէն մինչեւ վերջ կարդաց ուղիղ եւ թարգմանեց *эвакуация*, տաւայ⁽³⁾ (I carried off). Բէլք եւ Լէյման - Հաուպտ⁽⁴⁾, հաստատեցին Սէյսի թարգմանութիւնը տալով գերմաներէն «*einnehmen*», առնել, գրաւել։ Ինչպէս վերեւ յիշեցի, parubi բառը ամենէն շատ կրկնուած առնութիւններէն մէկն է, գրեթէ անվրէպ գործածուած իսլաղի թագաւորներին զինուորական արշաւանքների մէջ. այդ պատճառաւ ալ բոլոր խաղագէտներն ընդունած են բառին վերագրեալ մերձաւոր նշանակութիւնը։ Ֆրիդրիխ⁽⁵⁾ համեմատելէ յետոյ Թօփաւայի երկնչուեան սինի Ասորական համանիշին՝ հետ (տող 17^{րդ}) կը թարգմանէ կողովայն եւ վարել (*erbeuten* und *fortschleppen*)։

Իրեւ նմոյշ բաղմաթիւ նմանների կը վերցնիմ Սարգուր Գ. ի արձանագրութիւնը, գտնուած 1¹/16ին Թաշ-Բէզդի գիւղին մէջ, Զալտըր լճի եզրերը եւ հրատարակուած Նիկ. Մառե⁽⁶⁾ 1919ին. Կարճ ու շահեկան է այդ արձանագրութիւնը, եւ ուսումնասիրուած է նաեւ Սէյսե⁽⁷⁾, Մեհշանիով⁽⁸⁾ եւ Ֆրիդրիխե⁽⁹⁾։

Թաշ-Բէզդի Սարգուրեան այդ արձանագրութիւնը հետեւեալն է.

Տող 1. Խալիֆի արտաբերութիւնը (թրգ.) իսլաղի աստուծոյ միծնեան շնորհիւ (?)

(1) A. D. Mordtmann. Zeitschrift der deutsch. Morgenl. Gesellschaft. 1872, էջ 540, տող 8. Նաեւ էջ 541, մեկնաբանութիւնը, ինչ կը թուի որ խաղագէտներն ընդհանրապէս, եւ հայ բանասէրները մասնաւորապէս, ըստ արժանաւոր չեն գնահատած Մօրթմանի այս արժէքաւոր գործը։ Մօրթման իր ժամանակի հեղինակաւոր Արեւելագէտ-հայագէտներէն մէկն էր. նա խորապէս ծանօթ էր հայ հին դրականութեան եւ պատմական աւանդութեան, եւ ուրեմն նա փորձած է խաղ սեպագիր արձանագրութիւններն մեկնել հայ լեզուով եւ հայկ. աւանդութեամբ։ Մօտիկ ազգայն պիտի ապացուցանէ որ Մօրթման ուղիղ եւ բանասեր ճանապարհի վրայ էր, միայն թէ 1872ին եւ 1877ին, երբ նա հրատարակեց իր երկու մեծ փորձեր, դեռ գտնուած չէին երկնչուեան սեպագրերն, ինչպէս են Գէլիշինի եւ Թօփաւայի թանկագին կոթողները, ինչպէս ծանօթ է իսլաղեւն եւ Ասորիէն նոյնիմաստ այդ սեպագրերն մեծապէս դիւրացուցին խաղ լեզուի եղծանումը։ Մօրթմանի ժամանակ ծանօթ չէր խաղ ցեղանունը, եւ ուրեմն նա խաղի պիտաւոր աստուածութիւնը իր խորհրդած է հայկական աւանդութեան Ամմիթով։ Մեծապէս օգտուած եմ Մօրթմանի այդ արժէքաւոր աշխատութիւններէ։

(2) Sayce. Journal of the Royal Asiatic Society. 1882, no. XXXI. տող 18 (էջ 552), եւ ուրիշ շատ տեղիք։

(3) W. Belck und C. P. Lehmann - (Haupt). Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. 1900, էջ 632։

(4) Joh. Friedrich. Einführung . . . , էջ 40։

(5) N. Y. Marr. Zapiski Kavkaskogo Musei. Serya B. I. 1919։

(6) Sayce. Journal of the Royal Asiatic Society. 1929, էջ 335 - 6։

(7) I. Meschchaninov. Archiv für Orientforschung. հատոր 7^{րդ} (1931), էջ 160 - 163։

(8) Joh. Friedrich. Einführung . . . , (1933), էջ 37։

(9) Հակառակ բաղմաթիւի եւ խորունկ քննութեան, խաղագէտներ ցարդ չկրցան գտնել արտաբերութիւնը բառին ստոյգ իմաստը. զուգէ համաձայնեան, Գալաթիարի եւ Եփեսոսի նա պէտք է թարգմանել մեր ժամագրքի եւ Գալատարագմա-

Այսչափ ըսել է յետոյ, կը գժուարանամ այստեղ փորձելու Մակալտու քաղաքի նոյնացումը: Այդ փորձը համարելի կերպով կառարկելու համար պէտք է մէջերեւի ուրիշ ոհպագութիւններ և նախ և առաջ նոյնացնել Մակալտուի երկրը, ինչ որ կը պատկանի տարբեր գլխի և կարօտ է լայնարձակ էջերի:

ԴՐՔ տողը մեզ կ'ընծայէ հազկական աւանդութեան մի ուրիշ ճշմարտութիւն: Նոյն տողի առաջին բառը՝ 'ashe կը նշանացնէ մեր խաճն բառին հետ: Մեր թարգմանիչ հայերի գրոց մէջ միշտ գործածած են «նովիւ քաջ զանձն իւր դնէ ի վերայ խաճն իւրոյ»⁽¹⁰⁾: Ուսն բառը այստեղ պէտք է ընդունել փոխարեւարք, մարդկանց խաշն, աւելի քան կենդանիների հօտեր: Մերեթեւի⁽¹¹⁾, ինչպէս նախապէս Սէյս եւ Լ-Հաուպտ, 'ashe բառին վերեւ կը դետեղեն Ասորական յոգնականացուցիչ մասնիկը MESH = Մէճ, որով լիապէս կը կազմուի հաւաքական գոյականը՝ խաշն = մարդիկ:

Առաջին անգամ Մորթման⁽¹²⁾ ուղղապէս կարդաց և թարգմանեց բառը, որպէս մարդիկ եւ կանայք, թէ և նա չի յիշեր խաճն բառը: Անկէ ի վեր խաղաղագետներ ներմուծած են մի միայն տառադարձութեան աւելի նոր եղանակներ և քերականական կանոններ:

Բառին վերաբերեալ բոլոր տեղիքներն և քննական մանրամասնութիւններն տեսնել Ֆրիդրիխ⁽¹³⁾: Բառին խաղաղեղէնէ առ հայերէն փոխանցման մի առանձնալայտկութիւնը կը թուի լինել 'asheի սկզբնական ւ ձայնաւորի շեշտուած հանգամանքը:

Չափազանց հետաքրքրական մի խնդիր է թէ մեր խաղի նախահայրը ինչպէս կը հնչէին բառը: Խ տառի գոյութիւնը գլխաւոր առտուծոյ՝ խաղի անունն մէջ ո հ ե կապած չի թողուր որ անոնք կրնային հընչել իւ. ուրեմն եթէ Սարգուր Գ. գրած չէ խաճն, պէտք է եղբայրացնել որ հնչումը աւելի մօտ էր մի հազագային ւ ձայնաւորի քան թէ իւ տառի թու ձայնին: Այսպիսի

մի հնարաւորութիւն իբրեւ երկրորդ հետեւանք, պէտք է ենթադրել որ յետագայ դարերի ընթացքին, առնուազն մեր Ոսկեգործ սկիզբը, ձայնը արդէն հազագայնացած և եղած էր պարզապէս իւ (խաշն), ժողովրդի բեմին մէջ⁽¹⁴⁾:

Ըստ Սարգուրի այս արձանագրութեան կը թուի որ կանայք մասն չէին կազմեր մարդկային խաշնին, քանզի առանձնապէս յիշած է

LU'ú-e-di-a-ni (լուուէտիանի) = կանայք:

Ուաղբեր սովորաբար կանանց համար կը գործածէին Լուուու (Փոքր Ասիական ցուցու) բառը SAL որոշիչ նախդիրով, եւ ուրեմն SALlutu = Ուււլուուու: Ռազմական արձանագրութեան մէջ միշտ գործածուած է վերջին բառը: Այդ մասին առայժմ դրական մի բառ ըսելու վիճակի մէջ չեմ: Գրչութեան ձեւն ու խմատը քննած են Սէյս⁽¹⁵⁾ եւ Ֆրիդրիխ⁽¹⁶⁾: Ուաղազէտներ ցարդ շատ քիչ գրած են կայսրութեան⁽¹⁷⁾ մայրաքաղաքը Տուշպոյի (Տուսպ) և կեդրոնական նահանգը՝ Բիայնայի (Լան) մասին: Արձանագրութեան մէջ կան որոշ կրօնական կամ քաղաքական բանաձևեր, որոնք բոլոր ազգերի պատմութեան մէջ նման չունեցող հաւատարմականի ժողովրդեան աւանդութեանց մէջ: Այդ կը վերաբերի Ուրարտուի քաղաքական աշխարհագրութեան, զոր կարելի է ներկայացնել իբրեւ մի աւաղազութիւն, և առանձին հատորով:

ԱՐԾԱԿ ՍԱՅՍԱՍԿԱՆ

(14) Հմմտ. I. Markwart: Historische Data zur Chronologie der Vokalesetze im Armenischen in Caucasica. (1931) p. 10.

(15) Sayce. Journal ..., ըստ վերոյի, (1882), էջ 580.

(16) Joh. Friedrich. Einführung ..., ըստ վերոյի, (1933), էջ 39.

(17) Ուրարտուի համար պէտք է ընդունել «կայսրութիւն» բառը ինչպէս Գեորգեանցի խաղաղագետներ բոլորն ալ զայն կ'անուանեն Reich (կայսրութիւն), և Ռուս գիտնականներ՝ Tsarstvo (կայսրութիւն): Որպէս տարածութիւն Ուրարտու աւելի մեծ էր քան Ասորեստան, որպէս աշխարհակալութիւն՝ առաջինը քիչ եւ կը մնայ երկրորդին: Եթէ Ասորեստանը պէտք է կոչել կայսրութիւն, նոյն քրական պէտք է վերագրել նաև Ուրարտուին: Այդ կոչումներն ունին մեծ նշանակութիւն: (Ծանօթ. Ա. Ս.):

(10) Հմմտ. Ագաթ. հատ. 445, էջ 223.

(11) M. V. Tseretheli. Die Neuen Haldischen Inschriften ..., (1928). Ա. տող 9. Բ. տող 34 հայեր:

(12) D. Mordtmann. Zeitschrift ..., ըստ վերոյի, էջ 582.

(13) Joh. Friedrich. (Ա.) Archiv Orienta'ln', III, էջ 258, ծանօթ. 1. (Բ.) Einleitung..., էջ 39, և 62.

ՀԱՅՐ ԼԱԿՐԱՆԺ

Մարտ ամսոյ 10ին, եւ, Բարիկդ Գոմիսիկեանց շատատառութեան մէջ իր յաւիտենական հանգիստը մտաւ կաթոլիկ եկեղեցւոյ ներկայիս ամենէն գիտուն զուլանքերէն՝ մեծանուն Գոմիսիկեան շայր լակրանժ, շուրջ 84 տարեկան իր հասակին մէջ:

Մինչև երեք տարիներ առաջ այստեղ էր տակաւին, ի զուգի իր բազմաթիւ աշակերտներուն և գործակիցներուն, իբրև Պետրոս աստուածաշնչապետ և գիտութեանց հոյակապ ձեռնարկին, զոր ինքն իսկ էր հիմնած, եւ որ, թէ՛ իբրև ուսուցչոյն և թէ՛ իբրև գրականութեան գործ, ունեցաւ մեծամեծ արդիւնքներ: — Ինքն էր հիմնած «Աստուածաշնչական շանդէսը», որ Ս. Գրոց և կրօնական գիտութեանց մարդին մէջ ամենէն հեղինակաւոր պատգամախօսներէն մին է քննաբանական արժէքի տեսակէտով եւս, և որ իբր այդ կը շարունակուի 47 տարիներէ ի վեր: Ինք հիմնած է Աստուածաշնչական ուսումնասիրութեանց շարքը, որ 40ի մօտ տարւոյ և շահեկան հատորներ կը համրէ արգէն, և որ Ս. Գրոց մեկ նաբանութեան, ներածութեան և քննաբանական գործին մատուցած է անդհանրաբար ծառայութիւն. բողոքական, անկիլլեան և նոյն իսկ քառավարական միտքեր մեծ կարեւորութիւն կուտան այս ուսումնասիրութեանց: Այդ շարքին զիստաւորագոյն մասը արդիւնքն է ձերտնի գիտականին գրչին. ասոնց մէջ են, բացի չորս Աւետարաններու և Հռոմայեցւոց և Գաղատացւոց Թուղթերուն մեծանաւորութիւններէն, ուրիշ ստուար չորս հատորներ տակաւին նոր կտաւ կարանի ուսման իբր ներածութիւն, որոնց մէջ են նոր կտակարանի կանոնին շին Գաղմութիւնը, Բնագրական Բնագրատութիւն, Բանական Բնագրատութիւն և Քննական Գաղմութիւն մալ կազմուած հատորները, ինչպէս նաև Զրէսութիւնը Յիսուս Բրիտոսէ առաջ, շամայեցական չորս Աւետարանաց, Յիսուս Բրիտոսի Աւետարանը պատկառելի ուսումնասիրութիւնները, ամէնքն ալ բազմիցս վերերատարակուած:

Ճանչցած ենք զինքը մտալէ, և երջանիկ եղած ենք ձեռն գիտնակաւորի մէջ ողջունելով նաև ընտիր հաւատացեալը և հեղահամբոյր ըրիտունեան, որ կը փրէյր ամէնքը և կը յարգուէր ամէնքէն: Մասնաւոր համակրութիւն և յարգանք ունէր Լոյզլոյս Դուրեան Ս. Գաղմարքի հանդէպ, բարի զգացումներ, զոր յետոյ ևս շարունակեց Ս. Աթոռոյս և անոր ներկայ Պետին հանդէպ:

Ս. Գաղմարք շայր, անոր մահուն առթիւ Հիւանդանոցէն գործ էր ցաւակցական յարգալից զիւր, որուն յարգանքով պատասխանեց Գոմիսիկեանց ներկայ Պետը:

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

Ս. ՊԱՅՏԻԱՐԻ ԶՈՐ

ԱՌՈՂՋԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Մարտ ամսոյ առաջին շաբաթը՝ կրկին, երկրորդ շաբաթը՝ միակ անթացուցող կրքաւ քալել իր սենեկին մէջ, վերջին երկու շաբաթներուն լոկ ձեռնափայտով մը ամէն օր քանիցս սկսաւ շրջիլ Հիւանդանոցին մէջ. մարմնով և յարակից զարմանումները ամէն օր կը շարունակուին. Պետուած ոտքին ուռեցքը ընթացեալ մէջ տակաւին շատ ցուրտ են, տաքեալուն պէս, Ն. Սրբապետութիւնը Ապրիլի մէջ պիտի փոխադրուի Գաղմարքեան, ողորմութեամբ Աստուծոյ:

ՍԱՄՕԵԵԱՅ ԼՈՒՐԵՐ

Մարտ 1 Գշ. — Ս. Ղեկնդեանց Գաղմայից Տօնին՝ մասնաւոր Ս. Գաղմարք մատուցուեցաւ Ս. Յակոբար Տաճարին կից՝ Ս. Էջմիածնի մատուռին մէջ:

Մարտ 2 Գշ. — Վանդիսաւոր Նախատեսակ կատարուեցաւ Ս. Վարդանանց Զօրավարաց Տօնին՝ Մայր Տաճարին մէջ: — Վարդանանց Տօնը կը նկատուի տօնը Ժառանգաւոր Մաներուն, ինչպէս Ս. Ստեփանոսին՝ Սակաւազաց, այդ պատճառաւ նոյն օրը երգեցողութիւնները կը վարեն իրենք՝ Ժառանգաւորներ՝ իրենց կողմէ և իրենց մէջէն ընտրուած դասապետներով, եւ տօնին օրը կը պատարագէ Վարժարանի Տեսուչը:

Մարտ 3 Գշ. — Տօն Ս. Վարդանանց Զօրավարաց. պատարագեց և ճարտրեց Մայր Տաճարին մէջ Ժառանգաւորաց Վարժարանի և Ընթարանի Տեսուչ Տ. Եղիշէ վրդ. ճարտր. ճարարը վերացուած էր օրուան շարականէն զվառեցան վիճուհոյն արտաբեր ընդդէմ մահու. բանաստեղծական տնով ներքողը հիւսեց Աւարայրի քաղեքուն, անոնց շարժման մէջ մասնանշելով հայ ժողովուրդի ցեղային ինքնադիմապահութեան զարթմանը. ապա պարզեց արժէքը այս մեծ հակառակարարին, հոն տեսնելով իրականացուած այն մեծ զաղպարակաւորին — ըրիտունեութեան — որ միասնաբար հայուն ցեղայնութեան հետ դարձած էր անխորակելի զօրութիւն մը և որ ինքզինքը արտաբերած էր եռեակ փոփոքով — զաղափարապաշտութեան, ազատասիրութեան, զգաւբերութեան. յորդորեց հաւատացեալները որ վերածարձեն իրենց մէջ ցեղային այդ աշնուական ոգին:

— Այսօր կէսօրէ վերջ ժամանեց Գաղմատնի և Անդրյորդանանի նոր Բարձր Գոմիսէր Ալեան, Sir Harold Mac Michael: Ամեն Ս. Գաղմարք շօր կողմէ Տ. Մերսոյ Սրբապետ Արք. ընկերակցութեամբ Տ. Կիրեղ վրդ. ի ներկայ գտնուեցաւ Բարձր Գոմիսէրութեան Պաշտօնատան մէջ նոր

Բարձր Գոմիսիայի պաշտոնի բարձրացման թագաւորական Լեւոնապետի Ընթերցման և հաւատարմական երգման արարողութեան:

— Երեկոյնի Ուսուցչական Մարմինը ընթերցելի երաժիշտած էր ժառ. Վարժարանի, ուր մանրակի և ողիւտեան աղջիկ մը մէջ եղան բաժակահաւեր եւ ուղերձներ, Վարժարանի Տեսուչը՝ Տ. Եղիշէ Վրդ., դեկլեյցիկ խորհրդածութիւններով պարզեց օրուան խորհուրդը եւ նամուսութիւններ գտաւ Վարդանանց իտեալին եւ ժառանգաւորի կոչման միջին: Տեսչին ուղերձին պատասխանուեցան Սարկաւազաց և աշակերտաց կողմէն:

✽ Մարտ 4 Ուր. — Համաձայն իրականացնողութեան Ս. Գատարազ մատուցուեցաւ Ասորւոց Ս. Մարկոս եկեղեցիին մէջ, ուր քարոզեց Տ. Գոսկ Վրդ., «ի բաց կացէջ յինչ ամենեքեան այժ Գործէջ զանօրէնութիւնս ընտանիով Ներկայացուց վախճանը կեցժ քրիստոնէանեանուն», որուն զինակիները ի վերջոյ վար պիտի աւանդին և վարձատրուին համաձայն իրենց վաւթած կեանքին:

✽ Մարտ 5 Եւր. — Երեկոյեան ժամը 7.30-ին ժառ. Վարժարանի խաչման սրահին մէջ տեղի ունեցաւ քառասուն հանգել մը Վարդանանց Տօնին առթիւ: Ներկայացուեցան երեք Տրամբլեր. Առաջինը՝ «Աստուած կ'իջնէ» (== Եշմիսին), կը ներկայացնէր հայոց դարձը ի քրիստոնէութիւն: Երկրորդը՝ «Երբ գիտնի մեծութիւնը, հեղինակութիւն Յ. Օշականի» — Վարդանանց պատերազմէն վերցունեց երեք պատկերներ բաղկացեալ այս Տրամբլ վերջիններս արարը միայն ներկայացուեցաւ, ամբողջութիւնը անցեալ տարի ներկայացուած ըլլալով: Այն արարը կը ներկայացնէր այն պահը երբ հայ ըստեղծը՝ Արարչի բնականութիւնը՝ կը արտապիղծուի Ս. Դեւեղի և Ս. Վարդանի ճառերով և կը զօրանայ Ս. Հաղորդութեան ստացումով: Երկու Տրամբլներուն մէջ ներքին աղերս մը կար. — Բ. Տրամբլ մէջ հայեր կը պաշտպանին այն հաւատքը զոր Ա. Տրամբլ մէջ ընդունած էին: Ապա բեմադրուեցաւ Ս. Գործնականի «Մեծապատիւ Մուսգիաններուն պատկերներ» — Ժառանգաւորաց Սանդը արդարեւ լաւ մարդուած էին Գ. Շահան Գեղեղեանին ցուցնելներուն համեմատ և զմայելի կերպով խաղացին այն զեբերը զորս ստանձնած էին, ապաւորելով և սգեւորելով հանդիսականները Առաջին և երկրորդ Տրամբլներուն մէջ, ու անընդհատ ծիծաղի մէջ պահելով ներկաները կատակերգութեան խաղարկութեան ընթացքին: — Տեսչութիւնը գոյելի նախանձանդութեամբ շանջ չէր խնայած հանդէսը աւելի ապաւորել և զեպարտեալական զարձնելու համար, օժտելով բնւր ճոխ յարգարանքով և լոյսերու ակնապարար պէտքիտութեամբ:

✽ Մարտ 6 Կիր. — Բռն Բաքեկեկան. խորան նախակ պատարազ մատուցուեցաւ ի Ս. Յակոբ. պաշտպանութեան պաշտօնը վարեց վաղեմական ուղիորդութեան համաձայն Ս. Աթուղայ լուսարարապետը՝ Տ. Մեքրոպ Արքեպիսկոպոս:

✽ Մարտ 8 Գշ. — Կէտորէ վերջ, Ս. Յակոբայ Մայր Տահարը այցելեցին Փաղեալին Ընդ.

Ապանովութեան Պետ Մէյնը Սանտերս, տիկինն ու դասակները: Ընդունուեցան Լուսարարապետ Տ. Մեքրոպ Սրբաղան Արքեպիսկոպոսի և Տ. Կիրակ Վրդ.ի կողմէ, և շորեց ցոյց տրուեցան Տահարի Գանձատան հնազգիական և արժէքաւոր իրեղէնները:

✽ Մարտ 9 Դշ. — Մեծ Պանդ օրերու յատուկ ժամերգութիւններ և արարողութիւններ վերսկսան: Այս տարի ևս կարգադրուեցաւ Գշ. և Եշ. օրերու առաւօտները կատարել ձառն ժամերգութեան իսկ երեկոյնի կատարել Հեկալի կամ Եկեղեցի արարողութիւն: Երեջարէի օրուան Հսկման կցելով Մեծ Պանդ յատուկ Բարդախոսութիւն. իսկ Հինգշաբթի ձառն ժամերգութեան քարոզ կը տրուի յապկապէս քարեպատ կանանց համար:

— Կէտորէ առաջ, Գատարաբարանս այցելեց Անկիլեան ուխտաւոր Եպիսկոպոս մը, որուն կ'ընկերանար Երուսաղէմի Անկիլեան Եպիսկոպոսարանի Կանոնիկոս՝ Սթիւքուր: Դանիելին մէջ ընդունեց զիրենք Տ. Մեքրոպ Սրբաղան Արքեպիսկոպոս, հետո ռանկալով Տ. Կիրակ Վրդ.:

✽ Մարտ 10 Եշ. — Առաջին ձառն ժամերգութեան կանանց դասուն քարոզեց Տ. Կիրակ Վարդապետ առ բնաբանով. «Մի լինիցիս արկւ կեղծութիւն». ցոյց տուա թէ անկեղծութիւնը հիմնական կեանքն է Գրիստոնէական կեանքի արտայայտութեան, թէ՛ Աստուծոյ և թէ՛ մարդոց նկատմամբ: Աւետարանի բարոյականը կը պահանջէ ընկն և ոչ ցուցնի իսկապէս ըլլալ և ոչ երեւիլ և հետեւաբար հակառակ է ձեւապաշտութեան երբ անկեղծ լի գերասանութիւն է:

✽ Մարտ 12 Եւր. — Ինչպէս երէկ երեկոյն ժամերգութիւն և նախատեսակ կատարուեց էր, այսօր ևս Ս. Գատարազ մատուցուեցաւ Ս. Թառն եկեղեցւոյ մէջ, Ս. Թեոդորոս Զորավարի Տօնին առթիւ:

— Երեկոյեան հանդիսաւոր Թափօրով երթ ի Ս. Գատարազ և Հաղաթախով մուտք Տահարին ներս, ապա երեկոյեան ժամերգութեան պաշտօնով հայոց վերանստան մէջ:

✽ Մարտ 13 Կիր. — Բ. Կիրակին Մեծ Պանդ. առաւօտեան ժամերգութիւններ և Ս. Գատարազը պաշտպանեցաւ Ս. Գործնական Տահարի Հայոց վերանստան մէջ: Ետեւ Ս. Գատարազի մեծանախարար Թափօր՝ Գրիստոսի Ս. Գերեզմանին շուրջ երեք զարձամբ՝ հանդիսապետութեամբ Տ. Մեքրոպ Արքեպիսկոպոս:

✽ Մարտ 15 Գշ. — Երեկոյեան Հեկալին քարոզեց Տ. Ետորէ Վրդ., որուն քարոզին գլխաւոր մասերը զրուած են Սթիւքի այս Թիւնի մէջ:

— Ամեն. Ս. Գատարաբը չոր կողմէ Լուսարարապետ Տ. Մեքրոպ Արքեպիսկոպոս, ընկերակցութեամբ Տ. Կիրակ Վրդ.ի, այցելեց քաղաքի իրանեան վանք, Հիւպատոսին, ի շորեաւորութիւն իրանի վեհ. Շահի մեղեքան Տարեգարմին:

✽ Մարտ 17 Եշ. — Զաւալին քարոզեց Տ. Տիրան Վրդ., մեղեքարար պարզեց Սամարացի կեղծ խոսակցութիւնը ընդ Յիսուսի:

— Կէտորէ առաջ, Տ. Կիրակ և Տ. Սեքուրէ Վարդապետներ, ի զմեծ Ամեն. Ս. Գատարաբ

